

vergelijking met andere protestantsche landen hadden de roomschen in ons land over het algemeen niet te klagen ; vooral niet als men bedenkt dat die achteruitzetting voornamelijk hare oorzaak had gevonden in een publieken noodmaatregel ten tijde van een strijd op leven en dood tegen Spanje, waarin niet weinige roomschen het vaderland verrieden ter wille van hun geloof.

HOOFDSTUK XVIII.

*Overheidsbemoeiing in zake Bid- en dankdagen, Zondagsrust ;
Godslastering, spel en uitgave van geschriften.*

Werd reeds door de oud-christelijke kerk, toen ten tijde van de vervolging door Herodes Agrippa Petrus was gekerkerd, „van de gemeente een gedurig gebed tot God voor hem gedaan”, de latere christelijke kerk trad, wanneer de nood was gestegen of buitengewone rampen dreigden, steeds in dat voetspoor. Zelfs kwamen niet alleen al spoedig naast de bededagen de dankdagen op, wanneer een bijzondere zegen van God was ontvangen, maar kregen de bededagen ook het speciaal karakter van boete- en vastendagen. Men ging ook nog een stap verder. Vastgestelde jaarlijksche boete- en vastentijden worden gehouden ; straks volgen in dit opzicht de dank- en bededagen. Daarbij worden processieën gehouden en wordt vooral de voorspraak van bepaalde heiligen gezocht. Voor het eerst lezen wij gedurende het frankische tijdperk dat het wereldlijk gezag de oproeping tot buitengewone dank- en bededagen doet. Pepijn roept in 764 zijn volk tot algemeene dankzeggingen op ; Karel de groote neemt in 805 het besluit, om bij het ontstaan van onheilen niet zijn bevel af te wachten, maar uit eigen beweging met openbare smeekingen Gods barmhartigheid af te smeeken ; Lodewijk de vrome acht het in 817 noodig op de door hem gemaakte verdeeling van het rijk onder zijne drie zonen, door een driedaagsch vasten en bidden, Gods zegen af te smeeken. In den regel echter gaf de kerk in dezen den toon aan. Helaas omhing zij ook deze uiting van het vroom gemoed met uitwendigen praal. De christelijke bid- en dankdagen werden in statige ommegangen of processieën herschapen ; zelfs werden zij thans de „generale processieën” genoemd. Toch behield de overheid aan zich het recht om, vooral op nationale gedenkdagen, zulke processieën af te kondigen. In verschillende provinciën vinden wij daarvan voorbeelden in de 15^e en de 16^e eeuw. De kerk ging hier vrij haren weg, doch ook de overheid liet niet na, nu en dan, wanneer zij het wenschelijk achtte, boete-, vasten-, bede-, of dankdagen voor het volk af te kondigen. Sporen van botsing in dezen kwamen echter niet voor.

Met de hervorming werd dit evenwel anders.

Van den beginne aan namen de hervormden, gelijk de roomsche kerk, genoemde dagen in hunne kerkelijke inrichting op. Reeds de

waalsche synode onder het kruis van 1563 „au lieu de la Palme” d.i. Tournay, stelde bij artikel 3 harer besluiten vast: „A esté arresté, qu’au temps d’extrême affliction l’on publiera le jeusne, selon l’oppression en laquelle on se trouvera et pour ce faire il sera bon de prendre quelque texte, quand il sera temps de la publier, et qu’il soit conforme au jeusne, lequel on voudra commander”. Geheel in dezen geest zegt artikel 24 van de Confessio Helvetica posterior van 1566: „Oudtijds hield men vasten in tijden van rampspoed en wanneer de kerk in gevaar verkeerde. Men onthield zich dan van alle spijs tot aan den avond, besteedde den geheelen tijd tot het gebed of verootmoediging, en was niet ver af van rouwmisbaar; van welke vastendagen men meermalen bij de profeten vooral bij Joël, hoofdst. II voorbeelden aantreft. Zulke vastendagen moeten ook thans nog onderhouden worden, wanneer er moeilijke tijden voor de kerk zijn aangebroken”. Welnu, dit deden de gereformeerden dan ook in het vreeselijke jaar 1567, toen Alva naderde en Willem van Oranje was heengegaan, en schreven zij een vasten- en bededag uit. De synoden onder het kruis te Wesel in 1568 en te Embden in 1571 maken van geene bid- of dankdagen melding, behalve dat eerstgenoemde een dag wil zien vastgesteld „tot solemneel vasten ende bidden” voor de verkiezing van predikanten en ouderlingen. Ook de synode te Dordrecht in 1574 heeft een dergelijke bepaling, maar van veel beperkter strekking. Het huisvasten en bidden behoeft niet „soo naw” onderhouden te worden bij de verkiezing van ouderlingen en diakenen, en ook waar het de beroeping geldt van een dienaar des woords, die de kerk trouw heeft gediend, is het vasten niet noodig. Alleen is het eisch, waar de keuze een nieuweling geldt¹⁾. Maar deze synode heeft meer. Zij is de eerste, die in hare kerkorde een afzonderlijk uitvoerig artikel aan de vastendagen wijdt. Dit artikel 54 luidt aldus: „Op den Vastdagen zal men eenderlei Forme houden op deze wijze. Eerstelijk zal men de Gemeente t’ samen roepen, ende eenigen text voornemen en verklaren, ende vierige gebeden voor ende na gebruiken. Ende om zulks beter te doen, sal men ’t Volck tot abstinentie van spijs ende drank, ende anderen toegelaten dingen vermanen. Men sal ’t Volck ook vermanen in den Tempel te blijven zonder nochtans iemand hiertoe te dwingen. Men sal ook in eenige bekwame plaats des Tempels den volke wat voorlezen uit den ouden of nieuwen testamente, tot de gelegentheid des tijds dienende. Ende men zal op de vastdagen met 2 predicatiën tevreden zijn, ten ware dat de Vastendag op den zondag geleid ware, in den welken men anderzins driemaal gewoonlijk is te prediken”. Hieruit blijkt dat men op vastendagen allereerst twee openbare samenkomsten met de gemeente moet houden en ten tweede als dan, ook buiten deze, den meesten tijd in de kerk moet doorbrengen, waarbij voorlezingen uit den bijbel worden gehouden.

¹⁾ Art. 23.

Verder dient men zich op zulke dagen te onthouden van spijsze, drank en andere overigens gepermitterde dingen. Ook mocht men op zulke dagen niet huwen (art. 81¹⁾). Voor vasten- en biddagen werd het gebed na de predicatie, dat achter den catechismus gedrukt en door Dathenus uitgegeven was, vooral gewenscht geoordeeld; voor de gewone godsdienstoefeningen vond men het te lang ²⁾).

Eveneens als in de kerkorde van 1574 is in die van de dordtsche synode van 1578 alleen van vastendagen sprake. Dankdagen kent ook zij niet. Ook zij spreekt van het vasten en bidden bij de beroeping van een predikant, die tevoren niet in dienst is geweest. Zij gaat zelfs verder dan die van 1574 en spreekt van het „openbare” naast het „heimelycke” vasten, hetgeen op een langdurig samenzijn en samenbidden wijst. Bovendien dringt zij op „ernstelijke gebeden” bij het beroepen van een dienaar, die de kerk reeds te voren gediend heeft, en bij de verkiezing van ouderlingen en diakenen, aan. Gewichtiger echter is haar besluit in zake de openbare bid- en vastendagen ³⁾).

„In tijden van oorloghe, pestilentie, diere tijden, sware vervolghinghen der Kercke ende andere openbare ellendicheden salmen een vasten met bidden aenstellen ende heylighen door raet der Kercke ende bewillinghe der Overheyt soo dat gheschieden kan. Alsoo dat de Ghemeynte haer van het ghewonelicke voetsel ende tydelicke handelinghe onthoudende totten auont toe, met bidden, het woordt Gods te hooren, de Heylige Schrifture te lesen ende andere heylighe oeffeninghen hare boetveerdicheyt ende gheloowe betuyghe, ende in der warer godsalicheyt toeneme. Dogh sal het raedtsamer syn het vasten op andere daghen dan op den Sondagh te heylighen.” Over 't algemeen wil dit artikel 74 der kerkorde van 1578 hetzelfde als artikel 54 van die van 1574; slechts wordt in eerstgenoemde de wenk gegeven de vastendagen liefst niet op Zondag te houden. Op één punt is er echter eene belangrijke afwijking.

In geen enkel der tot dusverre besproken synodale besluiten was bij dit punt sprake van de overheid. Dit geschiedt voor het eerst in 1578. En dat niet in den onschuldigen vorm dat, gelijk voorheen, vasten- en biddagen en van de kerk en van de overheid kunnen en zullen uitgaan, maar in den voor de kerk merkwaardigen vorm, dat men een vasten met bidden zal uitschrijven „door raet der Kercke ende bewillinghe der Overheyt soo dat gheschieden kan”. De kerk zal dus zelfstandig voortaan geen vasten- en biddagen meer uitschrijven, maar zij zal daarop eerst de goedkeuring der overheid vragen. Het slot „soo dat gheschieden kan” slaat kennelijk op de kerken onder het kruis, die leefden onder eene aan de hervormde waarheid vijandige

¹⁾ Het huwen op den biddag werd o.a. verboden op de provinciale synode te Kampen in 1596, te Tholen in 1602 en te Nijmegen in 1603.

²⁾ Zie art. 42.

³⁾ Alleen de Utrechtsche kerkorde van 1612 spreekt er van. Feitelijk waren echter ook de vasten- en biddagen dikwijls dankdagen.

overheid. Maar de regel, althans voor de kerken hier te lande, werd, dat zij zich, bij het uitschrijven van biddagen afhankelijk stelden van den wil der overheid. Wél hielden zij vast aan het beginsel, dat de kerken het initiatief tot het houden daarvan moesten nemen, maar de uitvoering legden zij in de hand der overheid.

De nationale synode te Middelburg van 1581 sloot zich in dit opzicht bij de nationale synode te Dordrecht van 1578 aan. Zij maakte echter gelijk haar voorgangster eene uitzondering voor de bid- en vastenstonden, die de kerk voor zichzelf wenschte, zooals het „bidden en vasten” bij de beroeping van een predikant, die nog niet in dienst geweest was (Art. 4), en het vasten op den eersten dag der samenkomst van de algemeene synode (Art. 18) (particuliere vragen) ¹⁾. Voor het overige erkent zij, evenals de synode van Dordrecht, de noodzakelijkheid van het vragen van de toestemming der overheid. Alleen neemt zij in de kerkorde zelf geen voorschriften op omtrent de wijze, waarop de bid- en vastendagen moeten worden doorgebracht. Haar artikel 49 luidt kort en bondig : „In tijden van oorloghe, pestilentie, dieren tydt, sware vervolghinghe der Kercke ende andere alghemeyne swaricheden sullen bidt ende vastdaghen door het oordeel der Ghemeynte ende met bewillinghe der Overicheyt doende Professie van de Ghereformeerde Religie aenghestelt ende gheheylicht werden”. De woorden „door raet der Kercke” zijn vervangen door het gelijkkluidende : „door het oordeel der Ghemeynte” ; de woorden „ende bewillinghe der Overheynt soodat gheschieden kan” door „ende bewillinghe der Overicheyt doende Professie van de Ghereformeerde Religie.” Deze laatste lezing was eene verduidelijking van de eerste ; die bewilliging kon namelijk slechts geschieden van wege de gereformeerde overheid.

Geheel tevreden over de soberheid van het artikel was men echter op de synode niet. De vraag werd gesteld : „Hoe men de vastendagen houden sal?”. En het antwoord luidde in artikel 33 in hoofdzaak, zooals dit in de kerkorde van 1578 voorkwam : „Die Ghemeente sal het ghewoonlick ghebruyck der spysen, mitsgaders die handelinghe tot desen leven dienende, onderlaeten ende den ganschen dach tot den Auont toe, int gehoor ende lesen des godtlicken woorts, ende met fuyrige gebeden, ende ander heylige oeffeningen toebringen”. Ook werd bij vernieuwing besloten, dat er op een vastendag niet getrouwd mocht worden ²⁾.

Op de vraag hoe het komt dat de kerk zulk een belangrijk recht,

¹⁾ Ook werd nog op de synode van 1581 gevraagd of het niet goed zou zijn een vastendag in te stellen tegen den tijd, dat de generale synode zou bijeenkomen. Men wenschte dit echter toen niet in het openbaar te doen, omdat dit „niet so stichtelijk geschieden kan”. Dit zal wel slaan op de vele twisten, die destijds tusschen kerkelijken en politieken, en dus ook tusschen kerkelijken onderling, plaats vonden.

²⁾ Art. 37.

ten tijde van de pest, en de algemeene wekelijksche boetpredicaties in September 1637, gedurende het beleg van Breda; zooals de wekelijksche bededagen, gedurende den engelschen oorlog, afgekondigd 16 Juli 1652, speciaal in Utrecht in Augustus 1652 om dezelfde reden; zooals de wekelijksche boetpredicaties te Leiden, met het oog op de zware pestziekte, te beginnen 8 September 1655; zooals de wekelijksche bededagen, gedurende den tweeden engelschen oorlog in April 1665; zooals de wekelijksche bedestonden, tijdens het beleg van Charleroi in Augustus 1677; zooals de wekelijksche vasten-, boete- en bededagen in de provincie Groningen, afgekondigd op 6 December 1686; zooals de extra-ordinaire wekelijksche biduren in Zeeland in Augustus 1693, na den slag bij Neerwinden; zooals de algemeene wekelijksche dank- en bedestonden, bij het beleg van Namen, in Juli 1695; zooals de wekelijksche avondbedestonden in Zeeland in Juli 1696 voor de legers te velde; zooals de dankstond en wekelijksche biduren in Zeeland van Juni 1702, met het oog op de verovering van Keizersweerd en den oorlog met Frankrijk; en de dito wekelijksche biduren aldaar in Mei 1703 tijdens den successie-oorlog; zooals eindelijk de wekelijksche bedestonden in Zeeland in Juli 1745 voor de afwending van de oorlogsploeg, en die in Gelderland in Augustus 1745 met het oog op de veepest en den dreigenden oorlog.

Ook *maandelijksche* bidstonden werden door de overheid voorgeschreven. In November 1665 vinden wij maandelijksche bededagen tijdens den engelschen oorlog bevolen. Op verzoek van Zeeland waren de wekelijksche daarin omgezet. Op 4 Mei 1672 werden, naar aanleiding van den oorlog met Frankrijk en Engeland, maandelijksche bededagen afgekondigd. Bij den watervloed van 1686 werden in de provincie Groningen maandelijksche vasten-, boete- en bededagen uitgeschreven. In Zeeland besloot men op 9 December 1771, met het oog op de rundveeziekte, de duurte der levensmiddelen en dreigende besmettelijke ziekten, tot extra-ordinaire maandelijksche bedestonden. En bij den dreigenden oorlog met keizer Jozef, in 1785, kondigde men in Friesland den 13^{en} Januari maandelijksche bedestonden af.

Eens lezen wij van *vijfweeksche* bededagen, namelijk 8 September 1653. De staten van Holland zetten toen den wekelijkschen bededag, die telkens een halven dag werd gehouden, om in genoemde vijfweeksche bededagen, waarop men dan den geheelen dag rustte. Wat zulk een *halven* dag betreft, vinden wij den 5^{en} Augustus 1696 ook nog zulk een bede- en dankdag te Zalt-Bommel vermeld, toen bij den brand in den kerktoren de kerk zelf gespaard bleef. Zoowel genoemde omzetting als die halve-dagsbidstonden wijzen nu juist niet op groote belangstelling, wat bij de sterke vermenigvuldiging dier dagen begrijpelijk is. Wij hebben daarvan trouwens een sprekend bewijs in de resolutie van de staten van Holland van 1677, toen de *maandelijksche* bededagen, die sinds 1672 waren ingesteld, in drie-

maandelijksche werden veranderd „van wege het verval, waarin zij gekomen waren en zij op velerlei wijze groflijk werden geprofaaneert”.

Al deze biddagen droegen in zooverre het karakter van buitengewone of extra-ordinarisbededagen, dat zij naar aanleiding van bijzondere omstandigheden of gebeurtenissen, dagelijks, wekelijks, maandelijks of driemaandelijks plaats hadden. Gewoonlijk duurde dit, zoolang de nood bestond of werd er om andere redenen door de staten een einde aan gemaakt. Van een *jaarlijkschen* vasten-, dank- en bededag, die naar aanleiding van een bepaalde gebeurtenis werd gehouden en dus een extra-ordinair karakter droeg, vinden wij slechts één voorbeeld. En dat nog alleen in de provincie Utrecht. Daar werd tegen 10 Augustus 1630 de jaarlijksche utrechtsche vasten-, dank- en bededag uitgeschreven, ter herdenking van de verovering van Wesel. Maar verder kwam het hiermede niet. De poging van Gelderland om na den munsterschen vrede van de generaliteit zulk een jaarlijkschen gedenkdag te verkrijgen, mislukte evenzeer als die van Friesland na den nijmeegschen vrede in 1678. Wat jaarlijksche godsdienstige herdenkingen betreft, komen slechts plaatselijke gebeurtenissen als het ontzet van Alkmaar, Middelburg en Leiden, behalve de verovering van Wesel, in aanmerking ¹⁾. De generaliteit was er nimmer van gediend. Zij wilde zooveel mogelijk ook op dit gebied de handen vrij houden.

Maar wèl komt in het begin der achttiende eeuw een geheel nieuw soort jaarlijksche dank-, vasten- en bededagen op, die alsdan een groote rol zal spelen en de vroegere overschaduwen zal. Wij bedoelen de invoering van een ordinaris jaarlijkschen dank-, vasten- en bededag, niet naar aanleiding van eene bijzondere gebeurtenis of een bepaald feit, maar als eene openbare uiting van algemeenen dank en algemeene verootmoediging. Zoo wordt de godsdienstige herdenking van belangrijke tijdsomstandigheden omgezet in eenen geregeld terugkeerenden plechtigen gedenkdag, en wordt de biddag in een geheel ander spoor geleid dan althans de dordtsche synode van 1618 had gewild. Wat voor haar hoofdzaak was geweest, werd nu bijzaak, namelijk het buitengewone.

Bij de beoordeeling hiervan mag niet worden vergeten, dat de staatkundige toestand van het land deze omzetting zeer in de hand werkte. In de achttiende eeuw waren in hoofdzaak de buitengewone omstandigheden verdwenen, die vroeger de biddagen uitlokten. Men genoot hier te lande van zijn rust en trachtte die, schier ten koste van alles, te handhaven. Toch wilde de godsdienstige zin van ons volk in dezen veranderden toestand gaarne den biddag vasthouden. En zoo lag het voor de hand dat hij op een nieuwe leest werd geschoeid. Trouwens, ook de kerk was althans ten deele hiervan

¹⁾ Alleen in Overijssel is in 1658 besloten alle jaren in het voorjaar een biddag en in September een dankdag voor het gewas te houden.

niet afkeerig. In vroegeren tijd, namelijk in 1612, had de utrechtse synode zich vóór jaarlijksche, op een bepaald tijdstip terugkeerende, *ordinaris* vast- en biddagen, nevens de extra-ordinaire, uitgesproken. Zij waren dan ook op 11 Mei 1615, 1 Mei 1616 en 16 Mei 1618 gehouden. Van toen af echter niet meer, omdat de dordtsche kerkorde de extra-ordinaire opnam. Maar toen de staatkundige toestanden rustiger werden en de kerk de vrees begon te koesteren, dat de behoefte aan biddagen zou verminderen, kwam althans de zuidhollandsche synode van 1680 weder het denkbeeld opperen van zulk een *ordinaris* vast- en biddag. Zij deed namelijk aan de staten van Holland den voorslag om alle jaren dank- en bededagen te doen uitschrijven. En hiermede werd niet bedoeld eene jaarlijksche biddag, ter herdenking van een bepaald feit, maar één of meer biddagen elk jaar, om in 't algemeen God te danken en zich voor Hem te verootmoedigen. Men wenschte dezen *ordinaris* biddag naast de extra-ordinaire biddagen te zien ingevoerd.

De staten-generaal hebben zich sinds het begin der achttiende eeuw geregeld langs die lijn bewogen. Zelfs in veel sterker mate dan de kerk had gewenscht. Want van het jaar 1713 af, is er steeds telken jare slechts één dank-, vasten- en biddag gehouden, met uitzondering alleen van het jaar 1794, toen er twee algemeene dank-, vasten- en bededagen plaats hadden en het jaar 1783, toen er in 't geheel geen biddag uitgeschreven werd. De spontane uiting van vroomheid ontaarde alzoo in eene jaarlijksche plechtigheid. De extra-ordinaire biddagen traden geheel in de schaduw. De titel van de nieuwe vaste instelling luidt: „Algemeene Dank-, Vasten- en Bededag”. Hij wordt eene traditie.

De eenige gunstige zijde, die deze verandering had, bestond in de verzwakking van het politiek karakter van den biddag. De staten hielden natuurlijkerwijze de regeling en de afkondiging in handen, maar het godsdienstig karakter trad als van zelf meer naar voren, nu niet meer, met bepaalde politieke bedoelingen, onophoudelijk biddagen werden uitgeschreven. Het gaat in de biddagbrieven dan ook bij toeneming meer om het geestelijk heil des volks. Maar ook hierop zou de geestesrichting van het einde der 18^e eeuw haren invloed doen gevoelen. Bovendien kwam de politieke verdeeldheid toen zóó noodlottig op den biddag werken . . . dat hij ten slotte in den maalstroom der omwenteling ten onderging. En dit was in zekeren zin goed, daar de laatste biddagen de utrechtse van 8 Maart 1795, de hollandsche van 17 Juni 1795 en de friesche van 21 Februari 1796 en ook eenigszins die te Middelburg van 19 Juni 1796, eene aanfluiting van den oudhollandschen biddag waren geworden, ingeleid als de biddagsbrief toen werd met de woorden: „Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap”.

Wat nu de heiliging van den zondag betreft, zijn de plakaten talrijk, die door de staten der verschillende provincies en

ook door de generale staten in het verloop van tijd tegen de profanatie dien dag zijn uitgevaardigd. Wèl hadden de meeste plaatsen daarop hun eigen keuren en was men hier en daar zelfs zeer prat op dit recht, maar dit belette niet, dat ook de staten te dezen aanzien krachtig hun invloed deden gelden. Deels geschiedde dit om, door middel van de rechterlijke macht, voor de nauwgezette uitvoering dier keuren te zorgen, deels om in plaatsen, waar die keuren nog niet bestonden, deze te verkrijgen. Ook werden de staten tot dit optreden telkens en telkens door kerkeraden, classes en synoden gedrongen. Deze, geërgerd door de wijze, waarop de sabbathdagen door velen werden ontheiligd, vroegen met steeds sterker aandrang om maatregelen, ten gevolge waarvan die dagen op meer waardige wijze zouden worden gevierd, gelijk in andere landen waar de ware, gereformeerde religie werd beleden. Erkend moet worden dat de staten der verschillende provincies veelal aan dien aandrang tegemoet kwamen. Ten aanzien van geen enkel punt van godsdienstigen aard vinden wij zelfs een zoo groote bemoeienis van den kant der overheid als op dat van de zondagsviering.

Wat Holland betreft, ontving de baljuw van Amstelland den 5^{en} Juni 1598 van de staten eene aanschrijving om te zorgen dat op zondagen en andere biddagen, gedurende den kerkdienst geen spelen als kaatsen, de gans trekken, den haan werpen, ballen, dansen zouden plaats hebben en in de herbergen niet zou worden gedronken. Bij resolutie van 18 December 1619 werden de officieren aangemaand er op te letten dat de plaatselijke keuren werden nagekomen, en waar zij nog niet bestonden, zouden worden gemaakt. Maar het kwaad werd daardoor niet weggenomen. Ernstig waren en bleven de klachten uit kerkelijke kringen. Daarom kwam er 20 Juli 1632 weder eene resolutie, waarbij niet alleen de vorige bekrachtigd werd, maar ook den schepenen werd verboden onder kerktijd te vergaderen, en verder erfhuizen en verkooping van goederen te houden, te maaien, te baggeren, te dorschen, vlas en hennep te plukken, werken te besteden, land en goederen te verhuren, in één woord dergelijke zaken op zondag te doen. Vooral echter in de tweede helft der 17e eeuw volgen in Holland enkele resoluties der staten elkander snel op. Den 10^{en} Maart 1653 en den 19^{en} September 1653 wordt opnieuw op heiliging van den zondag aangedrongen, en den 31^{en} Juli 1656 wordt allen officieren, magistraten, hoofdofficieren ten plattelande, en allen heeren, die hooge jurisdictie hebben binnen het land van Holland en West-Friesland, gelast „te weeren en te beletten de prophane exercitiën en debauchen, mitsgaders de Neeringen, Handwerken en ongeoorloofden arbeid op den Sabbath des Heeren”. Bij resolutie van 17 December 1659 werd die van 31 Juli 1656 vernieuwd en daarmede de aanschrijving aan de respectievelijke officieren en magistraten. Ook bevalen de staten nog in de resolutie en missive tot onderhouden van de plakaten tegen het vloeken, zweren en schending van Gods heiligen naam van 21 Mei 1694,

naar aanleiding van de klacht „dat er geen dagh en was op welke de sonden doorgaens meerder, eenpariger en publiquer wierden gepleeght, en den Satan en de Werelt meer met opset wiert gedient, als op den dagh des Heeren”, dat de plakATEN, ordonnantiën en resoluties tegen dat kwaad, en vooral de straffen, daarop gesteld, nauwgezet moesten worden uitgevoerd. En eindelijk vaardigden de staten van Holland en West-Friesland nog den 18^{en} Maart 1711 een plakkaat uit naar aanleiding van de vele ijdelheden en dartelheden, die op den zondag en de bedestonden plaats hadden door het spel der rederijkers, het omrijden langs straten en wegen met trommels, vaandels, zotskapen en dergelijke, ten gevolge waarvan velen uit de kerk bleven en de gemeente ontsticht werd en zich ergerde. De straf op de overtreding bestond in de verbeurdverklaring van trommels, vaandels, wagens en paarden, instrumenten en kleederen, die deze rederijkers met zich voerden, en een boete van vijf en twintig gulden, indien de overtreding voor de eerste maal geschiedde, of een arbitrale correctie, zoo dit voor de tweede maal plaats had. De staten in de genoemde provincie waren dus te dezen aanzien zeer actief, onder de voortdurende pressie der kerkelijke colleges.

Zij vergaten echter, bij de behartiging van de zondagsheiliging, de belangen van sommige takken van bedrijf niet, die daardoor in moeilijkheden kwamen. Zóó bepaalde eene resolutie van 15 Februari 1606, ten behoeve van de bleekers om Haarlem, Hillegom, Heemstede, Overveen, Aelbregtsberge, Velsen en andere gemeenten, dat zij in den zomer op de bleekerijen, binnen- en buitenshuis „den nood zulks vereisschende en anders niet”, ook zondags en op andere rustdagen, hunne goederen mochten bleeken. Aan de eischen der practijk werd in zooverre gereedelijk voldaan.

Wat Zeeland betreft, vinden wij in de ordonnantie „op het stuck van de Policie binnen Zeelandt” van 8 Februari 1583 van prins Willem, omtrent de viering van den zondag en andere bid-dagen het volgende bepaald. Ten eerste werd ieder bevolen den zondag en biddag te onderhouden, te vieren en de kerk te bezoeken ; ten tweede werd aan elk verboden op die dagen handwerk te verrichten, te lossen en te laden, te koopen en te verkoopen in huizen of op straten, en winkels te openen op boete van drie gulden bij de eerste en het dubbele bij elken volgenden keer ; ten derde herberg te houden, aldaar te drinken, te spelen of iets anders van dien aard te doen ; ten vierde te kaatsen, te klossen, te rollen, te spelen, te klappen, te tieren, of te keer te gaan in kaatsbanen, herbergen of op straat, of om of op de kerkhoven leven te maken, alles tegen de zoeven genoemde boete.

Op deze regels was echter in zooverre eene uitzondering toegelaten, dat vóór het afluiden van de tweede klok vóór de preek, zoo vóór als na den middag, in gesloten winkels aan landzaten, arbeiders en zeevarend volk mocht verkocht worden. Ook mocht men op die

dagen reizende lieden „naar gelegenheid van zaken” in de herbergen opnemen.

Bij ordonnantie van 24 Januari 1673 werd die van 8 Februari 1583 „op het stuck der Policie in Zeelandt” geamplieerd. Opnieuw werd verboden op zondag winkels te openen om te koopen en te verkoopen, en verder kramen op te zetten, of met gewassen en eetwaren langs de straat te loopen. De stadsherbergiers mogen dien dag niet tappen behalve aan reizende lieden. Men mag verder niet klossen, balslaan, op de schuif- of trucktafel spelen, de gans trekken of vogel schieten. Ook — en dit is eene uitbreiding — is het niet geoorloofd alsdan onbehoorlijk langs de wegen met paard en wagen te rossen of te rennen; met kaarten of dobbelsteenen te spelen; zondagmiddags bruiloftsfeesten, rouw- of kindermalen te houden, of ook op het platteland tusschen de twee preeken in te begraven; kramen te openen „al was het ten tijde van een vrije marckt”; en exercitie-oefeningen te houden, behalve 's morgens vroeg, zoodat „den Godsdienst voormiddaghs daarmede niet en wierde versuymt”.

De straffen, die op de overtreding gesteld zijn, zijn de verbeurdverklaring der waren, die men uitstalt of verkoopt; de sluiting der winkels en herbergen gedurende zes weken; eene boete van vijf gulden voor het drinken in herbergen, huizen, winkels of kelders; en eene boete van vijftien gulden voor het rijden en rossen en spelen; voor het houden van bruiloftsfeesten, rouw- of kindermalen ten plattelande; voor het aldaar begraven, kramen openen en laten exerceeren; en voor het houden van bruiloftsfeesten, rouw- of kindermalen in de besloten steden.

Van de staten van Utrecht vinden wij ook slechts een paar ordonnanties vermeld. Daarentegen zijn die van de stad Utrecht zeer talrijk. Het is waarschijnlijk dat die der eerstgenoemde juist daarom zoo weinige in aantal zijn. De stad oefende toch eenen zeer grooten invloed op het platteland in die provincie uit, zoodat men mag aannemen dat de door haar gegeven ordonnanties ook dàar werden opgevolgd. De inhoud van de ordonnanties door de staten gegeven, draagt dan ook het karakter van eene herhaling en dus van een meerder algemeen maken van de door de stad afgekondigde. Er is geene provincie, waar zulke uitvoerige maatregelen ten aanzien van de zondagsviering voorkomen. Tot in de kleinste bijzonderheden dalen zij af. Het is van belang ze na te gaan ook om te zien in welke mate de staten in hunne ordonnanties die der stad hebben gevolgd.

Hadden reeds de prins van Oranje en de raden van het hof van Utrecht den 26^{en} Augustus 1581 een plakkaat uitgevaardigd, waarin wie zondags werkte, of onder kerktijd in herbergen of tavernen dronk, dobbelde of andere onbehoorlijke spellen deed, met eene boete van drie gulden bedreigd werd, in het daarop volgende jaar, 23 December 1582 verscheen eene ordonnantie van de „Heeren van

den Raade ende Magistraat'' te Utrecht met uitvoeriger bepalingen. Daarin werd verboden : 1. Zondags den winkel te openen, waren uit te stallen, te werken, op straffe van drie gulden boete voor den eersten, een dubbele boete voor den tweeden keer, en bovendien, als men nog weer deze bepaling overtrad, arbitrale correctie. 2. Zondags, na den aanvang van den kerkdienst, met koek, aardaakels, appelen, peren, nooten en dergelijke, pensen, vogels en teylingen en andere waren of koopmanschappen op bruggen, hoeken van straten in of voor de poorten der stad te staan en deze te koop aan te bieden ; 3. Zondags in herbergen brandewijn of andere wijnen of bieren te drinken van negen uur 's morgens tot vier uur 's middags ; 4. Zondags, gedurende kerktijd, te trommelen langs de straten, wijn of bier luide te venten, te schieten of op andere wijze den kerkdienst te verstoren ; 5. Zondags, tijdens de hoofdbeurt, 's morgens te wandelen of bijeenkomsten te houden op de Plaats, de Neude of elders binnen de stad Utrecht.

Ook hier echter waren uitzonderingen toegelaten. Zoo mocht de winkelier wèl zijn tralies uitsteken, mits hij maar niet binnen deze op de vensters of dààr buiten goederen uitstalde ; zoo mocht aan den gaanden en komenden man of de passanten in de herbergen worden getapt ; en was het ook geoorloofd, tot den aanvang van de hoofdbeurt, dat is 's winters tot half tien en 's zomers tot negen uur, eetbare waren, ook moes, ooft en dergelijke te verkoopen.

Op 22 Juli 1602 gaven stadhouder, schout, burgemeesters, schepenen en de raad van Utrecht eene nieuwe ordonnantie tegen de ongeregeldheden op den zondag. Dit stuk werd ten deele vernieuwd op 11 Juli 1620. Den 25^{en} Maart 1608 gaf de magistraat weder eene ordonnantie, waarbij verboden werd zondags tusschen negen en elf uur vleesch in of buiten het vleeschhuis, spek, worsten, pensen met bijbehooren, vogels, teylingen, snippen, hoenders, konijnen of ander klein wild, wortelen, moes, salade, appelen, peren, nooten, kersen, bessen, koek of eenige andere eetbare waren te verkoopen of uit te stallen of te venten, op straffe van verbeurte dier goederen. Deze ordonnantie werd den 17^{en} April 1617 vernieuwd.

Op 21 November 1620 verscheen evenwel weder een nieuw uitvoerig plakkaat. Het eerste punt komt geheel overeen met dat van de ordonnantie van 23 December 1582. Verder wordt er in verboden, vleesch in of buiten het vleeschhuis, spek, worst, pensen met wat er bij behoort, vogels, teylingen, snippen, hoenders, konijnen of ander klein wild ; wortelen, moes, salade, appelen, peren, nooten, kersen, bessen, koek, oliekoeken, of eenige andere eetbare waren, zondagvoormiddag van negen tot elf uur, dat is onder kerktijd, en 'smiddags evenzoo, van het begin van den kerktijd tot vóór vier uur, te verkoopen, of daarmede in of buiten het vleeschhuis te staan en langs de straten te venten. Tot nakoming van dit plakkaat was den keurmeesters van het vleesch opgedragen 's morgens om negen uur, als er voor de laatste maal vóór de preek werd geluid, onmiddellijk het vleeschhuis te sluiten. Wie er dan niet uit was, werd daarin op-

gesloten en moest bovendien drie gulden boete betalen. Dezelfde boete wordt hun opgelegd, die zich onder kerktijd 's morgens, in of buiten de stad, in een herberg ophouden om brandewijn, alsemwijn of eenige andere wijnen, gedistilleerde wateren of bieren te drinken, of die zich in kaats-, klos- of beugelbanen bevinden. De waard moest voor *ieder*, die bij hem drinkende, kaatsende, klossende of beugelende werd aangetroffen, drie gulden en dus eene hooge boete betalen. Reizende lieden mogen zich echter gedurende kerktijd in de herberg ophouden en aan hen mag dan ook getapt worden. Behalve dat het plakkaat verder verbiedt, zoowel des vóór- als des namiddags, op straat op trommels te slaan en wijn of bier luide te venten, verbiedt het ook zondags op de kerkhoven met roer of boog te schieten, te kolven, kloot te schieten, met steenen te werpen, met kaart of dobbelsteenen te spelen, legpenningen aan te werpen, te vloeken of te zweren, door de kerken te loopen, goederen of waren daardoor heen te dragen of te kruien, in de kerken te roepen of te snappen of iets anders te doen, waardoor de preek of vermaning wordt gestoord, of de hoorders worden gehinderd. Op de overtreding van deze bepaling stond de eigenaardige straf van de verbeurdverklaring van het bovenste kleed en de boete van één gulden.

Verder mag niemand zondags van negen tot vier uur een scherm- of dansschool bezoeken, tegen boete voor den overtreder van drie gulden en van zes gulden voor den scherm- of dansmeester. Dit plakkaat nu werd door de ordonnantie van 16 Mei 1623 verscherpt en aangevuld. Wie zondags etenswaren verkoopt, diens goederen worden niet alleen verbeurd verklaard, maar voor elke overtreding loopt hij bovendien eene boete van dertig stuivers, en voor gevogelte en klein wild eene boete van een gulden op. Het verbod om op zondag in herbergen te drinken of te kaatsen, te klossen of te beugelen wordt van negen tot elf uur, tot vier uur 's middags uitgebreid. Niet alleen wordt het bezoek der dansscholen op zondag van negen tot vier uur verboden, maar in het algemeen het houden en bezoeken dier scholen. Ook mag er niet op zondag gebikkeld of geknikkerd worden, op straffe van betaling van één gulden boete, waarvoor de ouders aansprakelijk zijn. Eindelijk wordt in deze ordonnantie uitdrukkelijk gezegd, dat verschillende bepalingen niet alleen voor den zondag, maar ook voor de „andere geboden vierdagen” gelden¹⁾.

¹⁾ Afzonderlijke ordonnanties op den nieuwjaarsdag en den hemelvaartsdag treft men aan, respectievelijk van 31 December 1591, later tal van jaren tot 1620 vernieuwd, en van 27 Mei 1596, telkens vernieuwd tot 1643. Ook op die dagen mochten geen winkels open zijn en mocht geen handwerk worden uitgeoefend, op straffe van eene boete van drie gulden. Men moest ze vieren als een zondag. Maar het feit, dat deze regeling in afzonderlijke ordonnanties geschiedde, bewijst wèl dat zij niet beschouwd werden op dezelfde lijn met de andere geboden vierdagen te staan, die steeds in één verband met den zondag worden genoemd.

Deze ordonnantie nu werd weder op hare beurt verbeterd en aangevuld door die van 13 Juli 1629 en 18 Maart 1637. In eerstgenoemde wordt evenals in de vroegere verboden op zondag en andere geboden vierdagen openlijk te venten en te verkoopen, maar tevens bij provisie toegelaten, van paschen tot Victoris 's morgens tot acht uur en van Victoris tot paschen tot negen uur, op zondag vleesch in het vleeschhuis te verkoopen. Verder zal het geoorloofd zijn alsdan steeds vóór negen uur 's morgens en na vier uur 's middags zoete melk over straat te dragen en te verkoopen; op de jaarmarkten of kermissen de kramen vóór en na kerktijd te openen; de zeevisch en de zalm op denzelfden tijd af te slaan en te verkoopen; en allerhande fruit, salade, komkommers en dergelijke groenten na de middagpreek of na vier uur te verkoopen. Op overtreding dezer bepalingen staat de straf van verbeurdverklaring der goederen en dertig stuivers boete.

Naast deze verzachtende bepalingen komen echter in de ordonnantie van 13 Juli 1629 ook verscherpingen van die van 1623 voor. Geen schippers, voerlieden of schuitemoeders mogen op voortaan zondag en de andere geboden vierdagen iets laden of lossen, behalve kersen, druiven, pruimen en dergelijke, of eenige andere spoedig aan bederf onderhevig zijnde waren, die men, met consent van de burgemeesters, vóór of na kerktijd zal mogen laden of lossen. Op de overtreding dezer bepalingen staat ook de straf van verbeurdverklaring en boete van dertig stuivers. Verder wordt aan slepers of kruiers verboden op die dagen goederen, waren, pakken langs de straat te slepen of te kruien, uitgezonderd alleen koffers of pakken voor reizende lieden. Ook mochten geen wagens met steen, kalk, hout of andere materialen of waren op die dagen geladen of gelost, noch mocht daarmede door de stad gereden worden. Bleekers mochten dan geen goed aan huis komen afhalen of bezorgen of bleeken; in de waag mocht niets gewogen worden behalve alleen fruit en andere, spoedig aan bederf onderhevig zijnde waren; molenaars, molendragers of anderen mochten dan geen koren, hetzij met of zonder wagen, op de molens brengen, noch meel aan huis bezorgen of afhalen; wijnen mocht niet uitgeslagen en door sjouwerlieden over straat gedragen worden. De straf op de overtreding bestond in een boete van drie gulden; die voor laatstgenoemde sjouwerlieden alleen in suspensie of privatie uit hunnen dienst.

In deze ordonnantie vinden wij ook de uitnemende bepaling, dat men de arbeiders in zijn dienst zaterdags hun loon moet uitbetalen, opdat zij in staat zijn dien dag het benoodigde voor hun gezin te koopen.

De reeds genoemde ordonnantie van 18 Maart 1637 bevatte weinig veranderingen.

Opnieuw kwam er een belangrijke aanvulling en op sommige punten eene verscherping van de ordonnantie van 9 Juli 1650, die

op hare beurt werd aangevuld of vernieuwd in de ordonnanties van 17 Juli 1654, 3 Juni 1674, 5 Maart 1677, 25 April 1685 en 19 Mei 1687. Zoo werd bepaald dat de bakkers op de zondagen en de andere geboden vierdagen niet mochten bakken, noch luide brood mochten verkoopen noch met den hoorn blazen ; dat de tichelaars en pottelbakkers alsdan niet mochten werken noch hunne ondergeschikten mochten laten arbeiden, wenden, keeren, dekken en ontdekken ; dat de lakenkoopers, lakenbereiders, ververs, van 15 Maart tot 15 September inclus, geen lakens aan droogramen mochten slaan of linnen of andere geverfde waren publiek drogen of uithangen ; dat men dan niet mocht kuipen, malen met wind- of rosmolens, houwen of afval met den wagen halen dan alleen in geval van nood met toestemming van den burgemeester ; dat geen barbiers of chirurgijns alsdan mogen scheren of haarknippen, hetzij in hunne winkels hetzij elders ; dat de ossenweiders en vleeschhouwers, die op de ganzenmarkt of Mariaplaats gezond of ongezond ossenvleesch verkoopen, dit alsdan niet mogen doen ; dat geen vuilnisrapers dan in hunne wijken de vuilnis mogen ophalen ; dat geen gilden, buurten, rotten (gezelschappen) en korporaalschappen van compagnieën der schutterijen dan hun pot mogen verteren ; dat de portiers de poorten dan 's zomers om zes en des winters om zeven uur moeten sluiten en niet vierkant mogen openzetten. Overigens bevatte de ordonnantie, met enkele wijzigingen, de bepalingen der vroegere ordonnanties, terwijl in de latere van 1654, 1674, 1685 en 1687 geregeld verscherpingen zijn aangebracht. Den 6^{en} December 1692 geven *de staten van Utrecht* op het vieren en onderhouden van den zondag ten plattelande ongeveer in 't kort dezelfde ordonnantie als burgemeesters en vroedschap der stad Utrecht voor haar in 1650 hadden gegeven. Eindelijk vinden wij van laatstgenoemden nog een paar ordonnanties, één van 27 December 1725 en één van 19 Februari 1728, omdat „sommige ongebonden menschen sig niet ontsien veele onordentelykheden te plegen met loopen, rasen en speelen, so in als omtrent de kerk, gedurende den Godsdienst ; als mede dat verscheyde menschen die neeringe of handwerken zijn exercerende, sig verstouten, des Sondags, gedurende den Godsdienst, deselve te verkopen en deselve met uythangen van bordetjes te koop te veylen ; alles direct strijdende tegens voorgaande Ordonnantien op dit subject gearresteert”. In deze ordonnanties worden in 't kort een drietal punten aangeroerd en verboden : het leven maken in of om de kerken, het tappen, het verkoopen op zondag.

Behalve nu al deze ordonnanties van algemeene strekking werden telkens verschillende op enkele onderdeelen uitgevaardigd. Zóó op het sluiten van winkels die van 25 Maart 1608, vernieuwd 17 April 1617 ; het laatste gedeelte, slaande op dat sluiten van winkels op goeden Vrijdag, werd verscheidene malen vernieuwd, n.l. 13 April 1609 ; 4 April 1610 ; 21 Maart 1611 ; 9 April 1612 ; 21 April 1614 ; 13 April 1620 ; 6 April 1626 ; 7 April 1631 ; 6 April 1637 ;

7 April 1642 ; zóó op het malen met den molen op zondagen, bededagen, Victorisdag en andere geboden vierdagen in die van 14 December 1612 ; 3 Augustus 1657 wordt de straf verzwaaerd en ook het „billen”, het scherpen van molensteenen, verboden, terwijl op 12 September 1670 de nadere beschikking wordt genomen, dat indien den molenaars bij voorkomende noodzakelijkheid vergund wordt des zondags of op andere vierdagen te malen, zij telkenmale, ten behoeve van het molenaarsgild, tien stuivers moeten betalen ; zóó op het bakken van brood, dat bij resolutie van 12 Januari 1629 op zondag en andere geboden vierdagen wordt toegestaan op voorwaarde dat het brood des zomers 's morgens vóór zeven uur en des winters vóór acht uur uit den oven genomen zij, op straffe van één gulden boete voor elk baksel ; zóó op het loopen op straat met trommels, het schieten, het spelen, het vloeken of zweren bij ordonnantie van 13 April 1640 en 28 December 1648, en speciaal op het bikkelen of knikkeren, bij ordonnantie van 30 Januari 1655 en 30 Januari 1656 ; zóó op het installeren van het gerecht en de schepenen in de Lauwerecht op die dagen, hetgeen in de resolutie van 7 Februari 1651 wordt verboden op straffe van honderd gulden ; zóó op het alsdan zich oefenen in schermescholen, het spelen in de maillebaan, kaatsbanen, beugelbanen of op trocktafels en dergelijke, het verkeer in herbergen en tavernen, en het tiktakken aldaar, of met dobbelsteenen of kaarten spelen, bij publicatie van 17 September 1652, volgens welke zij die spelen en zij bij wien gespeeld wordt, ieder met drie gulden boete worden gestraft ; aanvullingsplakkaten van deze publicatie zijn die van 9 Januari 1654, 16 Januari 1683 en 19 October 1687 ; zóó op het dobbelen en spelen alsdan bij publicatie van 20 October 1655, met verwijzing naar de straf in de ordonnantie van 9 Juli 1650 genoemd ; zóó op het houden alsdan van gezellige samenkomsten in herbergen, tavernen, brandewijn- of tabakshuizen bij publicatie van 17 Juli 1660, onder verwijzing naar de straf in de ordonnantie van 9 Juli 1650 vermeld ; zóó op het rijden alsdan met de zoogenaamde „narrenende sneeuwsleeden”, bij publicatie van 17 September 1680 op straffe van vijf en twintig gulden ; zóó op het houden alsdan van eet- en drinkgelagen of het tappen van 's morgens half negen tot 's middags half vijf bij plakkaat van 5 October 1723, op straffe van het vervallen verklaard worden van zijne nering gedurende een half jaar en boeten voor de bezoekers, vroeger vastgesteld. Uitsluitend tegen de houders van kaatsbanen en koffiehuizen richten zich de resoluties van 4 Februari en 1 Juli 1678 met de zware boete van vijf en twintig gulden en het verval van hun burgerschap. Eindelijk vinden wij nog eene publicatie van de gedeputeerden der staten van Utrecht van 20 April 1654, waarin het begraven, dat vooral op de dorpen op zondag plaats vond, alsdan verboden werd, niet alleen omdat „door het openen van de graven, de banken ende gestoelten van haar plaatsen worden gezet”, maar ook „de Kerke

en sitplaatsen ontreyngt, soo door de aarde als andere vuyligheden, met het overloopen van dien", en „somwijlen, door dien eenige huysen of woonplaatsen van de overledenen, niet na bij, nemaar verre van de Kerken gelegen zijn, diergelijke begraeffenissen soo lange traineren ende verwylen, dat de namiddags-Predikationen later (als naar gewoonte) worden begonnen; ende door de lijck- en begraeffenis-maaltijden, midsgaders de drink-gelagen, die alsdan in herbergen voor den gemeynen man worden afgesproken, vele menschen van het gehoor van Godes Heylige Woord afgehouden, voorts tot dronckenschap ende andere onnutigheden, ofte des bauches aangeleyt worden".

Wat Gelderland aangaat, draagt de eerste resolutie van gedeputeerden van het landschap een zeer voorzichtig karakter. Den 16^{en} Mei 1603 verklaren zij dat op den dag, waarop men God moet dienen, niemand uitwendigen arbeid behoort te verrichten, en nog veel minder zich aan brasserie of dergelijke mag overgeven. De overtreders moeten natuurlijk gestraft worden, maar dan volgt er „mits dien dat d'Officieren niet en behoren daer na te trachten, umb daer van haer gewin tho maecken tegens de genige die altemit die gelegentheit des weders off andere commoditeyt moeten waernemen, und in privé enigen uyterlycken arbeydt doen, waer door niemand gescandaliseert wort". Maar straks treden de staten van het vorstendom Gelre en het graafschap Zutphen scherper op. Wij vinden allereerst het grondlegend plakkaat van 7 December 1618, waarvan de volgende of uitbreiding of bloote bevestiging zijn. In dit plakkaat wordt verboden *vóór of onder de preek* markt te houden of koopmanschap in 't openbaar te drijven; gelagen te houden of herbergen te bezoeken: uiterlijk handwerk te verrichten als bouwen, zaaien, maaien, dorschen of in 't algemeen iets te vervoeren. Voor dit laatste geldt alleen de uitzondering, dat wanneer het gemaaide en op schoven gebonden koren, ten gevolge van het weder, gevaar zou loopen, te bederven, het „in tijden van noot" zal mogen vervoerd worden, maar eerst na verlot van den officier en den geestelijke ter plaatste. Eveneens mogen in de herbergen de „wech-veerdige reysende personen" op zon-, feest- en bededagen worden bediend. De straffen bestaan in nietig-verklaring der gesloten contracten of twee daalders voor elk der contractanten of voor degenen die de waren naar de markt brachten; één daalder voor den bezoeker van een herberg en tien daalders voor den herbergier; en één daalder voor ieder, die zoeven genoemd uitwendig handwerk als bouwen, zaaien enz. verricht. Den 9^{en} April 1622 wordt dit plakkaat uitgebreid tot het verbod om winkels te openen, eet- of andere waren uit te stallen, of andere koopmanschap of handeling heimelijk te drijven en voor zoover de herbergiers betreft, behalve gelagen, andere ongeregelde bijeenkomsten te houden; verder het schieten in de doelens met het roer, bogen of dergelijke. Wat de beoordeeling van het vervoer van het op het land staande koren betreft, deze

zal volgens dit plakkaat alleen den officier en niet meer den geestelijke toekomen. In het plakkaat van 2 September 1640 vinden wij de uitbreiding, dat niet slechts vóór of onder de preek, maar „den geheelen dagh, noch vóór, noch onder, noch nae die predicatien”, niets van hetgeen in de vorige plakkatēn verboden is, mag worden gedaan. Ook mogen er dan in de herbergen geen brandewijn of andere sterke wateren worden getapt of gesleten. Tevens wordt hier het schieten met roers bij het trouwen of het schutten van bruidegoms en bruids, benevens het drinken van brandewijn of andere sterke wateren, wijn of bier, bij het in- en uitgaan van de kerk, verboden. Het plakkaat van 15 Februari 1653 is een zuiver duplicaat van dat van 2 September 1640, evenals dat van 8 October 1675, hoewel dit laatste eene kleine bijvoeging met betrekking tot het houden van boerengerichten of vergaderingen, en het verteren van den boetepot bevat. Dat van 2 Maart 1681 verbiedt ook het kloot-, klos- of kegelspel; dat van 10 Juni 1689 ook het triktakken, verkeerēn, dobbelen, kaatsen, ring-steken, kransen en ganzen trekken, pagegaai schieten en dergelijke; dat van 21 September 1694 ook het bakken, kleermaken, bleeken en ander handwerk. Die van 23 December 1718 en 1 November 1731 zijn er slechts eene bloote herhaling van. Het laatste straft bovendien het misbruiken van Gods naam.

Plakkaten op speciale punten vinden wij van 10 Mei 1559 op het visschen in de Zuiderzee op boete van twaalf carolusguldens; van 1657 op het jagen in het rijk van Nijmegen; van 6 Mei 1657 op het begraven of knielen op de graven; van 15 Augustus 1678, 17 Mei 1680, November en December 1699 en April en Mei 1700 op het houden van marktdagen, niet op zondag maar in de week.

Voor Friesland vinden wij reeds in 1580 eene publicatie, waarbij gezegd wordt dat geen burgers noch burgerskinderen op de zondagen en vierdagen, die bij den godsdienstvrede zijn bedoeld, in geheim of openbaar mogen arbeiden, handwerk of nering mogen doen, of mogen laten werken, koopen of verkoopen; dat er vóór den middag niet mag worden getapt; dat er nergens mag worden gespeeld om vogels, visch of andere waren, en eindelijk dat niemand op de kerkhoven of in de kerken of kloosters mag spelen of balslaan. Op de overtreding van deze bepalingen stonden geldboeten; alleen op die der laatste de verbeurte van het overste kleed, in te lossen voor zeven stuivers. In 1581 werd zij gevolgd door eene publicatie, waarbij ook den herbergiers en slijters verboden werd kannen uit te zetten en onder de preek te tappen. De eerste meer uitvoerige ordonnantie van de staten van Friesland is echter van 15 November 1594. Daarin wordt verboden „des Sondages ende andere Fyerdaegen, die men nae 't gebruyck der Gereformeerde Kercke dezer Landtschappen gewoontelicken is te onderhouden” en op de „publyique inne te stellene Vasten ende Beedendagen” koopwaar uit te stallen, te timmeren, metselen, ploegen, graven, beesten te slachten

en dergelijke ; te tappen vóór en onder de preek. De straffen, die reeds vroeger waren bepaald, blijven dezelfde. Den 31^{en} Maart 1596 en 12 Februari 1622 werden opnieuw tegen de ontheiliging van den zondag bepalingen vastgesteld. Bij resolutie van 9 Februari 1661 werd bevolen, dat ieder in zijn bedrijf alles zóó moest regelen, dat alle jaarmarkten, die tot dusverre op zondag gehouden werden, voortaan in de week konden plaats hebben. Wij vinden van de staten van Friesland een uitvoerig plakkaat op 20 Juli 1667, dat veel gelijkenis heeft met dat in de andere provincies. Daarin wordt geboden, dat men zich „op den dach des Heeren, Christdagen, Paesch- en Pincxterdagen, sampt Bededaghen”, onthoude van „landbouweryen, mayen, sweelen, hooyen, turfloegen en laden”, eveneens van alle vensterneringen en andere „slaefachtige” werken, die wél uitstel kunnen lijden ; verder van het schelpen-visschen, rapen, laden of lossen ; van het drinken, vooral tijdens de preek, in de herbergen ; van het spelen met kaarten enz., alsmede van het kaatsen, balslaan, klossen en andere dergelijke dingen ; van het slijten en tappen van brandewijnen of andere sterke dranken in huis of voor de toonbank ; van het verkoopen van waren door gardeniers en kruidwijven ; en van het houden van jaarmarkten. De eenige uitzondering voor de herbergiers is ook hier, dat zij de passagiers en den reizenden man met behoorlijken kost en drank zullen kunnen verzorgen. De straffen bestaan in boeten en voor den onvermogenden in het zitten op water en brood. Bij resolutie van 24 Februari 1671 worden de plakkatën tegen het ontheiligen van den zondag van vroeger vernieuwd ; bij dat van 20 Juli 1676 wordt dat van 20 Juli 1667 herhaald, als speciaal plakkaat tegen het houden van boelgoederen, het houden van gelagen onder kerktijd, het doen van allerlei spelen bij en om de kerkhoven, met verscherpte boetestraffen. Ook van de zijde der ridderschap en steden in *Overijssel* zijn verschillende resoluties tegen de profanatie van zon-, feest- en bededagen uitgegaan. Bij die van 15 Februari 1603 werd den drosten en den steden verzocht maatregelen te nemen tegen de „profanatie van Sondagen ende andere ongeregeltheyden op Vastelavents ende andere dagen gepleecht”. Bij plakkaat van 19 September 1622 wordt den herbergiers en tappers verboden op zon-, feest- en bededagen vóór of gedurende kerktijd, niet alleen vóór-, maar ook 's namiddags drinkgelagen te zetten of te tappen „behalve tot nooddruft en voor kranke en reizende luiden”. Evenmin mag men onder kerktijd manen tot betaling, koopen of verkoopen, handwerk of bouwwerk doen, zaaien, maaien, oogsten. Alleen kan de plaatselijke overheid bij uitzondering dit laatste toelaten „uit zake, dat het zaad of hooi, door verandering van weder of vloeijing van water evident parykell en schade had te verwachten”. De herbergiers, de koopers en verkoopers, en zij, die betalingen eischten, en zich dus niet aan dit plakkaat hielden, kregen vijf goldgulden, de bezoekers twee goldgulden boete. Deze laatste boete

werd ook opgelegd aan hen, die verboden hand-, bouw- en landarbeid deden. Dit plakkaat werd 17 Maart 1628 vernieuwd. Dit geschiedde opnieuw bij resolutie van 22 April 1650 vooral met het oog op de „papistighe ende afgodische karmissen”, die in de steden en op het platteland gehouden werden; bij die van 25 Juli 1651 en bij die van 6 April 1660, welke zich vooral tegen het tappen onder de middagpreek richtte. Een verscherpt plakkaat verscheen 28 April 1662, dat op zon-, bede- en dankdagen zelfs *na* de kerktijden het tappen, balslaan, klossen en dergelijke verbood, en een jaar later, 7 April 1663, werd vernieuwd. Gelijk in andere provinciën werd ook in Overijssel voortdurend weder van wege de kerk op bestrijding door de overheid van de profanatie van den zondag aangedrongen. Sinds 1662 geven de ridderschap en de steden echter bijna geen nieuwe resoluties of plakkatens meer. Den 25^{en} April 1664 wordt, op haar aandrang, alleen verwezen naar dat van 28 April 1662; den 11^{en} 1678 wordt eenvoudig gezegd, dat men voor betere executie zorg zal dragen; den 24^{en} Maart 1681 wordt naar deze resolutie van 1678 verwezen en de belofte van vernieuwing van het vroeger gegeven plakkaat gedaan; den 30^{en} December 1681 wordt dit nog eens beloofd. Den 15^{en} Mei 1690 worden de plakkatens tegen het ontheiligen van den zondag en het eedzweren vernieuwd. Ook komt er één bijzondere resolutie, namelijk van 25 Maart 1691, waarbij, op verzoek der kerk, dat een zondag worde vastgesteld, waarop van de preekstoelen het plakkaat, tegen de ontheiliging van Gods naam en dag, moet worden afgelezen, terwijl de preek dan aan dit onderwerp moet worden gewijd, bepaald wordt, dat die zondag zal zijn: de eerste zondag na paschen. Eindelijk vinden wij nog eene resolutie van 13 Maart 1725, waarbij op zondag en op andere predikdagen de „tapnering” onder kerktijd wordt verboden.

Afgescheiden nu van deze resoluties en plakkatens, die de ontheiliging van den zondag in het algemeen willen keeren, vinden wij een reeks van stukken, die hoofdzakelijk het houden van kermessen en jaarmarkten op dien dag trachten tegen te gaan. Het eerst vinden wij de resolutie van 18 Maart 1636, die, nadat de kerk de afschaffing der kermessen op den zondag had geëischt of ten minste de sluiting der kramen op zondag, beveelt dat deze laatste onder kerktijd gesloten worden. De resolutie van 10 Maart 1640 bepaalt, dat ten plattelande op marktdagen onder kerktijd niet getapt noch verkocht mag worden, en de kramen en winkels moeten gesloten blijven. Herhaaldelijk werd er van wege de kerk op aangedrongen om op zondag de kermessen en de beestenmarkten geheel te verbieden. Maar de ridderschap en de steden wezen dit verzoek

¹⁾ Alleen vinden wij den 24^{en} April 1674 een plakkaat tegen paapsche stoutigheden, waarin ook verschillende bepalingen tegen het profaneeren van den zondag voorkomen en eene notificatie van gedeputeerden van 9 Juli 1674 over dit onderwerp.

herhaalde malen af. Zóó op 17 April 1648 en 19 April 1649. Aileen zegden zij in laatstgenoemde resolutie toe, dat althans bij plakkaat zou worden verboden op zondag ten plattelande vee- of beestenmarkt te houden. Wat de kermissen betreft, gingen zij niet verder dan het vroegere gebod om de kramen onder kerktijd gesloten te houden. Bij resolutie van 6 Mei 1652 werd daarbij, ondanks vernieuwden aandrang der kerk tot afschaffing, gepersisteerd. Eerst bij de resolutie van 26 April 1658 geboden de ridderschap en de steden, dat de kermissen en jaarmarkten zoowel ten plattelande als in de steden in plaats van op zondag, op maandag moesten worden gehouden. Bij resolutie van 9 April 1665 wordt strenger toepassing van die van 1658 toegezegd en beschikt dat „de goederen soo als dan te marcke gebracht worden, voor goeden prijs verclaert” zullen worden. Op vernieuwden aandrang der kerk om de hand aan een en ander te houden, werd bij resolutie van 11 April 1678 geantwoord, dat daarin naar gelegenheid zal worden voorzien. Ernstig zou tevens den officieren worden aanbevolen er op te letten dat onder kerktijd geen gelagen gezet werden of koopmanschap gedreven werd. Den 16^{en} Juli 1706 kwam er eindelijk eene resolutie, waarbij ten plattelande het houden van veemarkten op zondag verboden werd. Deze moesten voortaan op maandag worden gehouden. Tevens werd het verbod van kramen te openen of open te houden vernieuwd. Eene uitvoerige publicatie verscheen den 25^{en} Maart 1756, waarbij bevolen werd, dat de kermissen, die tot dusverre ten plattelande en in de kleine steden op zondag waren gehouden, met het begin van 1757 op dinsdag of woensdag in diezelfde week moesten plaats hebben. Om daaraan des te beter de hand te kunnen houden, werd bepaald, dat niemand op zon- of maandag een kraam mocht opslaan of mocht hebben staan, noch ook tafels, draaiborden, spellen of andere vertooningen mocht uitzetten, of ook koeken of andere waren mocht veilen of verkoopen. Geen herbergiers of anderen mochten dan gelagen zetten; ook mochten zij dan geen dansen of spelen op de viool of andere muziekinstrumenten in hunne huizen of op hunne erven toelaten.

Bij deze resolutie werd ook nog eens strenge uitvoering van het plakkaat van 15 Mei 1690 bevolen ¹⁾ en geëischt dat dit jaarlijks van de predikstoelen werd afgelezen op den zondag, waarop over het vierde gebod van de wet des Heeren of over den acht en dertigsten zondag van den Heidelbergschen Catechismus werd gepreekt. Bovendien werd de resolutie van 16 Juli 1706 vernieuwd.

Eindelijk kwam er nog eene resolutie op 7 April 1775, waarbij het houden van kermissen op zondagen en maandagen ten plattelande en in de kleine steden werd verboden en verder alles wat in de resolutie van 25 Maart 1756 verboden was. Het deed echter

¹⁾ Dit plakkaat wordt later vermeld, omdat het zich in de eerste plaats keert tegen het vloeken en zweren.

meer. Het richt zich namelijk ook tegen het houden van veemarkten en het geven van schutte, mest, hooi of andere dergelijke zaken, hoe die heeten mogen, ook op de feestdagen. Evenmin zullen op zon- of feestdagen begrafenissen mogen plaats hebben of doodsklokken mogen worden geluid. En als bewijs hoezeer de begrafenissen dikwijls ontaardden, verdient het onze opmerkzaamheid, dat in deze zelfde resolutie ten aanzien van de begrafenissen in de week wordt bepaald, dat daarop slechts aan de naaste vrienden eten mag worden gegeven, van wie er echter niet meer dan zestien mogen tegenwoordig zijn, en dat er niet meer dan eene tonne bier mag worden gedronken, zonder verder eenige andere dranken, hoe ook genaamd.

Verder wordt in de resolutie gezegd, dat voortaan het beieren of luiden met de klokken vóór of op paschen, kerstmis of andere feestdagen moet ophouden, zoodat alleen geoorloofd blijft: „het gene ter waarschouwing en byeenkomst tot den Godsdienst des Saterdagsavond en zondags gebruyklijk en nodig is”. En ten slotte wordt ook het schieten op nieuwjaarsdagen, bruiloften of andere bijeenkomsten, evenals het branden van paasch-, St. Martens- of andere vuren onvoorwaardelijk verboden, waarbij gezegd wordt, dat in dit opzicht de ouders voor de kinderen en de heeren voor hunne dienstboden moeten instaan. Deze resolutie moest jaarlijks op den eersten zondag in Mei in het openbaar worden afgelezen hetzij door de kosteren hetzij door hen wien dit anders mocht aangaan. De boete op de overtreding der resolutie bedroeg 25 goudgulden. Ook uit Drente worden ons verschillende bepalingen op de heiliging van zon-, bede- en christelijke feestdagen medegedeeld¹⁾. Den 28^{en} October 1608 verscheen er een plakkaat van drost en gedeputeerden tegen misbruiken van kerkelijken aard, waarin o. a. verboden werd, „op Sondaegen ofte bededaegen” openbaren arbeid, handwerk of vensternering te doen, onder kerktijd in kroeg of herberg te drinken, of ook op het kerkhof met het een of ander spel rumoer te maken „daermet den dienst des godtlicken woerdts verstoeret mochte worden”. De straf op de overtreding bestond in eene boete van vijf goudgulden; deze moesten ook de herbergiers betalen als zij onder kerktijd „gelaegen setten”. Alleen mochten zij dit doen aan reizende en reisvaardige lieden. Een plakkaat van 3 Februari vernieuwde het bovengenoemde en breidde het tevens eenigszins uit. Men mocht op de bedoelde dagen onder kerktijd ook geen „gelaegen houden” in kroeg of herberg; ook niet kaatsen op het kerkhof, „ofte sich aldaer laten vinden met wandelen, praeten ofte andersints, daerdoer den dienst des godtlicken woerdts verstoeret mochte worden”. De straf voor de herbergiers, onder wie met name genoemd worden „allen schulten ende onderschulten herberge

¹⁾ Zie Mr. J. G. C. Joosting: Drentsch Plakkaatboek bldz. 126, 166, 247, 353, 395, 398, 399.

houdende", die onder kerktijd, behalve aan reizende en reisvaardige lieden, gezellige samenkomsten veroorloofden, werd in dit plakkaat verhoogd tot tien gulden. Als bewijs dat ook de hemelvaartsdag als een zondag werd beschouwd, kan het besluit van 23 April 1619 dienen, waarbij door drost en gedeputeerden de gewone „recht-dag", die in dat jaar op hemelvaartsdag viel, om die reden een week werd uitgesteld. Den 12^{en} Februari 1628 besluiten ridderschap en eigenerfden tot uitvaardiging eener ordonnantie tegen de profanatie van „Sondaegen, bededaegen en de feestdaegen". Zij herinnert duidelijk aan de beide reeds genoemde plakkatens. In de eerste plaats worden deze verduidelijkt. Onder kerktijd beteekent; zoowel onder den morgen- als onder den middag- of avonddienst; aan het verbod om onder kerktijd op de kerkhoven te spelen en te kaatsen wordt toegevoegd „ofte andere diergelycke exercitiën te doen". Hier wordt den „scholtessen" en „onderscholtessen" verboden, voor zoover zij herberg houden, onder kerktijd „gelaegen te setten". Maar overigens krijgen wij voor het eerst van eene aantrekkelijke uitzondering op den regel van niet te mogen werken op genoemde dagen, te lezen. Men mag namelijk, na kerktijd, den armen in hun kerspel hooi, koren of turf helpen brengen „midts daarvan int minste niet genietende eenige maelyden bedebieren ofte anders diergelycken maer doende dezelve hulpe alleene puir om Godts willen ende sonder eenige recompense". Ook is het aan hen, die zoo ver van de markten, die maandags worden gehouden, af wonen dat zij maandags vertrekkende, dàar niet bijtijds kunnen zijn, veroorloofd zondags na de eerste preek weg te gaan en hunne waren aan de markt te brengen.

De predikanten houden echter ook hier, gelijk in de andere provincies, niet op met klachten over ontheiliging dier dagen. Niet altijd schijnt dit de ridderschap en eigenerfden naar den zin geweest te zijn. Ten minste als op 22 Februari 1631 drie predikanten, Johannes Althusius te Eelde, Johannes Rusius te Ruinen en Johannes Plancius te Meppel, daarover hunne bezwaren indienen, concluderen ridderschap en eigenerfden dat er reeds voldoende plakkatens tegen de profanatie van feest- en zondagen zijn uitgevaardigd, waaraan ook voortaan de hand zal worden gehouden. Dit neemt echter niet weg, dat, wanneer het volgend jaar aan hen het bezwaar wordt voorgelegd, dat te Meppel en op andere plaatsen op zondag marktdagen gehouden en allerlei waren verkocht worden, zij op 14 Februari 1632 besluiten bij plakkatens te verbieden om op zon-, feest- en bededagen vóór of na kerktijd zoo iets te doen, zelfs op straffe van verbeurdverklaring der goederen, afgescheiden van de vijf gulden boete.

Maar niet alleen traden de staten der verschillende provincies, waar het de heiliging van den zondag en de andere geboden vierdagen betreft, zelfstandig op, ook gezamenlijk als staten-generaal deden zij in dit opzicht hunnen invloed gelden. Allermeeest geschiedde dit in de generaliteitslanden. Naar aanleiding van veelvuldige klach-

ten over zondagsonthelving in de stad en de meijerij 's-Hertogenbosch, vaardigden zij den 19^{en} Maart 1680 een plakkaat uit, waarbij verboden werd, aldaar zondagmorgens of 's avonds vóór of na kerk-tijd eenige waar te verkoopen of te doen verkoopen; eenigen ongeoorloofden arbeid, nering of handwerk te verrichten, en vooral in de herbergen bier, brandewijn of tabak te verkoopen, op straffe van verbeurdverklaring dier waren en eene boete van drie gulden. Wat hier voor Den Bosch wordt bepaald, werd bij plakkaat van 24 Juli 1682 alom in het district van de generaliteit toegepast. In een nieuw plakkaat van 25 Mei 1685 werd het zoeven genoemde in zooverre geamplieerd, dat onder de personen, die door het plakkaat worden getroffen, voortaan niet alleen de verkoopers zullen behooren, maar ook de koopers „die des Sondaghs in de Herbergen komen drincken, teeren of smeeren, onder wat naem of praetext het oock soude mogen wesen”. Maar een ernstig geval van overtreding, van wege een vier-tal gilden in het zuiden, leidde den 4^{en} Augustus 1685 opnieuw tot het uitvaardigen door de staten-generaal van eene resolutie „tegens de Contraventeurs van het Placaet tegens het prophaner en schenden van des Heeren Rustdagh”. En zelfs wordt bij plakkaat van 6 Januari 1707 dat van 25 Mei 1685 opzettelijk vernieuwd.

Maar de meest algemeene resolutie der staten-generaal is wèl die van 31 Januari 1699 geweest, waarin den hoofdofficieren in al de provincies gelast wordt, de plakkatën, keuren en ordonnanties tegen alle „krijtende” zonden, waartoe ook het schenden van den dag des Heeren behoorde, strikt uit te voeren, en, voor zooveel zulks noodig is en binnen de grenzen hunner bevoegdheid ligt, tegen dat kwaad nieuwe keuren en ordonnanties te doen uitvaardigen.

Wanneer wij, na deze plakkatën en ordonnanties te hebben doorloopen, het standpunt willen formuleeren waarop de overheid zich ten aanzien van het zondagsvraagstuk plaatste, dan treft ons allereerst het geringe onderscheid, dat zij maakte tusschen de verplichte heiliging van den zondag en de andere christelijke feestdagen of de vast- en bededagen. Men vindt wèl plakkatën en ordonnanties, die uitsluitend over den zondag handelen, maar deze zijn zeer gering in aantal; de overgrootte meerderheid uit alle provincies regelt ze te zamen en weet niet van een principieel onderscheid. De hollandsche resolutie van 10 Maart 1653 spreekt van ongeoorloofden arbeid „op den Sabbath des Heeren, zelfs onder de Predikatiën van Godes heilig woord, ook geduurende de Predikatie van den Beeddag bij der hand genoomen”; die van 15 Februari 1606 van „Zondagen en andere Rustdaagen”; die van 21 Mei 1694 van „des Heeren Heyligen Dag, Danck- en Bede-dagen”. Het plakkaat van de staten van Zeeland staat op hetzelfde standpunt. „Ende want in der Heyliger Schrift den Sabbath des Heeren oft Sondach, ende

andere Biddagen, bij de Christelycke Kercken in tijde van noode ingestelt, ons seer hoochlicken werden gheboden te onderhouden, ende de selve over te brengen in heylige oeffeninge ende exercitie, om den Heere te bidden om syne genade, loven ende dancken voor syne weldaden, ende onderwesen ende verweckt te worden deur den mondt syner Predicanten ende Dienaren (daer inne wij verstaen, Godt betere, grootelicx misbruyckt te worden). Soo ist, dat wy wel scherpelick ghebieden eenen yeghelycken, den voorseyden Sonnendach ende Biddagen te onderhouden" enz. Ook de uitzondering, die voor reizende lieden is toegelaten, geldt zoowel „Sonnendagen" als „Biddagen". In de utrechtsche ordonnanties en resoluties is de vaste term „des Sondaags ende op andere geboden vierdagen", of uitvoeriger, zooals in de resolutie van 14 December 1612 „sonnendagen, beededagen, Victorisdag, ende andere geboden ende geordonneerde vierdagen". Slechts in de twee oudste ordonnanties is alleen van den zondag sprake. Daarentegen vinden wij in Utrecht ook tal van ordonnanties op het heilig houden van den Goeden Vrijdag, waarop des voormiddags, gedurende de predikatie, de winkels en vensters moesten gesloten en geen handwerk of nering mocht gedaan worden. En zeer merkwaardig is het, dat enkele uitzonderingen, zooals vleesch-, melk- en vischverkoop in Utrecht, blijkens de ordonnantie van 13 Juli 1629, wèl voor den zondag, maar niet voor andere vierdagen golden. Daaruit spreekt het tegenovergestelde van voorkeur voor den zondag. In al de geldersche plakaten wordt zonder uitzondering in éénen adem van „Sonnen-, Feest-Vast- en Bededagen" gesproken en worden deze op één lijn gesteld, en in de friesche ordonnantie van 15 November 1594 lezen wij: „Soe ist, dat wij bij desen wederomme van nyeuws wel expresselyck verbieden die prophanatie ende ontheyliginge des Sondages ende andere Fyerdaegen, die men nae 't gebruyck der Gereformeerde Kercke deeser Landtschappe gewoontelicken is te onderhouden, gelyk mede die publyque inne te stellene Vasten ende Beededagen". Het friesche plakkaat van 20 Juli 1667 spreekt van de verplichte onthouding van bepaald werk „op den dach des Heeren, Christdagen, Paesch- en Pincxterdagen, sampt Bededaghen". Uit dit alles blijkt duidelijk, dat door de overheid hoegenaamd geen onderscheid werd gemaakt in de heiliging van den zondag, en de christelijke feestdagen of bededagen. In dit opzicht stonden zij voor haar gelijk. Wij zouden zelfs, op grond der utrechtsche bepaling, oordeelen dat daàr in de schatting van de overheid de zondag bij de andere feestdagen ietwat ten achter stond. In de geldersche plakaten wordt geregeld gezegd, dat de zondag en de feest-, vasten- en bededagen niet gevierd en gebruikt worden tot dat doel, waartoe zij „van Godt Almachtigh selfs, ende vervolgens van die Hooghe Overigheyt syn geeygent". Al deze dagen worden dus geoordeeld gelijkelyk door God tot heiliging bestemd te zijn. In de schatting derhalve van de overheid was er tusschen deze geen eigenlyk

verschil. Alleen in die ordonnanties, waarin uitsluitend van den zondag sprake is, wordt van hem gezegd „die soo hoog van God Almachtigh bevolen is te heyligen”, zoodat deze kwalificatie niet in tegenstelling met die van de feest-, vasten- en bededagen is gebruikt.

In de tweede plaats treft ons de reeks van uitzonderingen, die op het verbod van werken op zondag worden toegelaten. Men liet te dezen opzichte de behoeften der practijk krachtig gelden. In Holland mochten de bleekers, als het noodig was, op zondag hunne goederen bleeken. In Zeeland mocht men „naar gelegenheid van zaken”, reizende lieden in de herbergen opnemen, en een bepaald deel van den Zondag goederen aan landzaten, arbeiders en zeevarend volk verkoopen. In Utrecht was men in dit opzicht zeer vrijgevig. Vóór het begin van de hoofdbeurt was het geoorloofd eetbare waren, moes, ooft en dergelijke zaken te verkoopen, benevens vleesch in het vleeschhuis; melk en visch mochten ook na kerktijd worden verkocht; later eveneens fruit, salade, komkommers en dergelijke. Waren, die spoedig aan bederf onderhevig waren, mochten, met toestemming der burgemeesters, vóór of na kerktijd worden geladen en gelost, en in de waag worden gewogen. Het bakken van brood was vrij, op voorwaarde dat het brood zomers 's morgens vóór zeven uur en des winters vóór acht uur uit den oven genomen werd. Bij voorkomende noodzakelijkheid mocht ook de molenaar zijn molen laten malen. Voor Gelderland vinden wij de uitzondering vermeld, dat het koren op het land, dat ten gevolge van het weder gemakkelijk zou bederven, mag worden vervoerd, met toestemming van den officier en den geestelijke ter plaatse. Uit dit alles blijkt hoezeer men een oog had voor de practijk van het leven en dat er geen sprake van was met rigoristische gestrengheid de heiliging van den zondag en de andere feest-, vasten- en bededagen door te zetten. Het sterkste bewijs daarvan is wèl dit, dat, terwijl men in Utrecht het slepen en kruien had verboden, men desniettemin uitdrukkelijk slepers en kruiers veroorloofde voor reizigers de koffers en pakken te bezorgen. Hoe meer men in bijzonderheden de zaak wilde regelen, des te meer uitzonderingsbepalingen bleken noodig. En men heeft niet geschroomd deze op ruime schaal in het leven te roepen.

Dat men overigens de zaak tot in de kleinste bijzonderheden regelde, kan eene oppervlakkige inzage der plakkat en ordonnanties ons toonen. Men bepaalde en beperkte zich niet tot het verbod van verkoopen of venten, het uitstellen van winkelgoederen, het openen van herbergen, het rumoer maken op de straat, het doen van allerlei openbare spelen, maar men ging veel verder. In de utrechtische ordonnantie van 1582 werd het wandelen onder kerktijd verboden; het utrechtische plakkaat van 1623 verbiedt kinderen op zondag te bikkelen of te knikkeren. Op zondag mochten de stadspoorten niet wijd open staan. Maar het verst gaat ongetwijfeld het zeeuwsch plakkaat van 1583, dat den leden der kerk „scherpelick” gebiedt op zondag en biddagen kerkwaarts te gaan. Ging de over-

heid zelfs voor die dagen al zeer ver in het *verbieden* van allerlei zaken op zon- en feestdagen, het toppunt harer bemoeienis in dezen werd bereikt in het *gebieden* van wat men, althans een gedeelte van dien dag, moest doen. Hiermede betrad zij een terrein, hetwelk der kerk behoort en wat de kerk ook het liefst aan zich had zien gelaten. Wèl zette de kerk de staten gedurig tot ingrijpen aan, omdat eenerzijds de ontheiliging dier dagen groot was en anderzijds de overheid uit eigen beweging zelden optrad ter beteugeling van dit kwaad, maar als zij het deed, volgde zij haar eigen zin, zonder naar de kerk om te zien of haar om advies te vragen. De staten waren immers soeverein, ook over, zelfs meermalen in de kerk. En zóó kwamen zij er toe, om niet slechts negatief, door het verbod van alles wat storend kon werken op de heiliging van die dagen, op te treden, maar ook positief het volk op te wekken, ja te dringen tot godsdienstige handelingen, die deze dagen wijden. Hoe menige stedelijke keur zal in dien geest zijn samengesteld ! Want de soevereinen over en in de kerk huisden niet het minst onder burgemeesters en vroedschappen, dat is : onder den stedelijken magistraat.

Ook nog op andere wijze, dan de bovengeschetste, liet de overheid zich met de zondagskwestie in. Zooals wij weten, ontbrandde in het midden der zeventiende eeuw een hevige strijd over de vraag of en in hoeverre de geboden ten aanzien van den israëlietischen sabbath gelden onder de nieuw-testamentische bedeeeling. Coccejus, die de stelling verdedigde dat de instelling van den sabbath niet van de schepping, maar van de wetgeving op Sinaï dateerde, en dus niet meer gold voor het nieuwe verbond, vond met zijn medestander Heydanus, die betoogde dat het sabbathsgebod slechts waarde had voor het verbond met Israël en dus niet tot de zedelijke geboden der wet behoorde, die ook voor de christenen bindend zijn, heftige bestrijding bij Essenius en Voetius. Zóó hoog liep die strijd en zoozeer werden ook de kerkelijke colleges er door beroerd, dat de staten van Holland, bij resolutie van 7 Augustus 1659, hunne commissarissen-politiek in de synoden van Zuid- en Noordholland gelastten, „in geenderhande manieren te gedoogen, dat in dezelve Synoden, noopende de voorgeroerde quaestie van de observantie des Sabbaths of van den Rustdach des Heeren, met het geene daar aan dependeert, eenige de alderminste deliberatie gehouden, veel min eenige Resolutie genoomen, of iets dienthalven gedetermineert of gedecideert worde”. Zij wenschten dat alles met betrekking daartoe zou blijven overeenkomstig de beslissing te Dordrecht in 1619, op de nationale synode genomen. Ieder had zich daarnaar te gedragen.

Daarmede echter niet tevreden, lieten zij den 18^{en} December 1659 nog eene andere resolutie volgen, waarbij den curatoren der leidsche universiteit en den burgemeesters in die stad gelast werd, maatregelen te treffen om de professoren der theologische faculteit te doen ophouden met het schrijven en laten drukken van trac-

taatjes over de kwestie van den zondag. Ook nu bleek dat de staten een machtigen invloed over de kerken uitoefenden. Want zoowel hoogleeraren in de theologie als predikanten en synoden onderwierpen zich. In datzelfde jaar 1659 keerde, althans uitwendig, de rust weder en scheen de vrede te zijn hersteld.

Hetzelfde resultaat had het ingrijpen van den magistraat te Utrecht, toen aldaar in 1662 een nieuwe strijd over de sabbathskwestie ontbrandde. De hoogleeraar Burman had er de geesten ontketend door in die stad, waar zoozeer het gezag van Voetius gold, in coccejaanschen geest zich over den sabbath uit te laten. Hoog laaide het vuur van nieuwe tweedracht in en buiten Utrecht op. Een ontzaglijk aantal geschriften zagen het licht. De meest onbeschaamde scheldwoorden slingerde men elkander in het gezicht, totdat de magistraat te Utrecht oordeelde te moeten ingrijpen en, het voorbeeld van de staten van Holland volgende, in 1669 de hoogleeraren aan banden legde. Den 5^{en} Juli van dit jaar verscheen een ordonnantie, waarin gezegd werd dat aan de vroedschap ter oore was gekomen dat professor Essenius, den 30^{en} Juni daaraan voorafgaande, in een openbaar dispuut den hoogleeraar Burman had gepoogd verdacht te maken van heterodoxie op het punt van den sabbath. Deze manier van bestrijding achtte zij in strijd met de goede orde en de bepalingen, die door den academischen senaat waren vastgesteld. Zij verbood daarom den professoren te disputeren over theses en corillaria, waardoor de ééne hoogleeraar den ander provoceert of zijne gevoelens bestrijdt, en gebood tevens, dat, indien in een dispuut iets mocht behandeld worden, dat strijdt met het gevoel van een of ander hoogleeraar, dit dan met zooveel gematigdheid moest gebeuren „dat daaromtrent geen scherpe, veragtelycke of scheldende woorden en worden gebruikt”.

Daarmede was ook in Utrecht, gelijk vroeger in Holland, de openbare strijd geëindigd. Het woelde nog wèl eenigen tijd in het kamp van Essenius en Voetius, doch dit was niet meer van betekenis. En wanneer vroeger of later in de provinciale synoden weder gravamina over deze kwestie ter tafel kwamen en het twistvuur opnieuw dreigde te ontbranden, dan maakten de commissarissen-politiek daaraan spoedig een einde. En de kracht en de moed om tegen hen in te gaan ontbraken.

Meer moeite dan met de kerk had de hooge overheid dikwijls, ook te dezen opzichte, met de lagere. Vele bepalingen der staten stuitten op de laksheid of den onwil der magistraten af. Zij gaven hunne keuren en meenden dikwijls, dat zij daarmede genoeg deden en zich aan inmenging der staten verder niet hadden te storen. Bovendien waren de schouten en hunne helpers niet zelden zeer slap in de uitvoering van keuren en plakkatens. Zij ontzagen vooral „om profytwille” de zonen van de „heeren”, die zich voor een deel vooral op zondagen nog al eens te buiten gingen. Men kan dan ook gerust de slotsom trekken, dat wanneer hier en daar de zon- en feest-

dagen kalm voorbijgingen en werkelijk eene gewijde stemming heerschte, dit meer een gevolg was van den goeden geest der gemeente dan van besluiten van staten en magistraten. En het kwam hem ten goede, dat hij dikwijls steun vond bij de overheid. En al heeft deze dan ook hierbij dikwijls niet den juisten weg bewandeld, over 't algemeen heeft zij in dezen de kerk gesteund, hoewel zij, als het tot daden moest komen, maar al te vaak den sterken aandrang der kerk noodig had.

Onze bijzondere aandacht trekt nu de wijze, waarop het is gegaan met de „andere dagen (dan den zondag) den openbaren christelijken godsdienst toegewijd”. De meeste plakATEN spreken, zonder nadere aanduiding, van den zondag en „andere geboden vierdagen”, of van „zon-, feest-, dank- en bededagen”. Alleen die uit Friesland treden meer in bijzonderheden en gewagen van „den dag des Heeren, Christdagen, Paescha en Pinxterdaegen, sampt Bededagen”. In Utrecht vinden wij bovendien tal van ordonnanties op het onderhouden van den Goeden Vrijdag. Op dien dag moesten *des voormiddags* onder kerktijd de winkels en vensters gesloten blijven, en mocht er geen handwerk verricht en geen nering gedreven worden. Hier en elders werd ook de hemelvaartsdag, ofschoon niet altijd, onder de geboden vierdagen gerekend. Zelfs kwamen daarbij hier en daar de nieuwjaarsdag en de gedenkdag van de besnijdenis van Jezus. Van uniformiteit voor zoover de door de overheid geboden vierdagen betreft, was dus geen sprake, behalve dat algemeen *de kerstdag* als zondag werd beschouwd en als zoodanig moest worden gevierd. Paschen en pinksteren vielen op zondag en waren dus vanzelf vierdagen. Omtrent de andere bestond bij de provinciale en stedelijke autoriteiten geen eenstemmigheid.

Over 't algemeen was evenwel de overheid, in tegenoverstelling met de hervormde kerk, zeer op het houden van vierdagen gesteld. De afkeer van al wat naar het roomsche zweemde mocht de gereformeerden ook hierin streng doen optreden, de overheid hield van hare zijde liefst ook hier rekening met de zeden en gewoonten, die in het volksleven van lieverlede waren gegroeid. Op haar wil is dan ook die van de synode van Dordrecht in 1574 om geen feestdagen meer naast den zondag te vieren afgestuit. In artikel 75 toch van de kerkorde der nationale synode van Dordrecht in 1578 wordt uitdrukkelijk gezegd, dat het werkelijk geweest ware alleen op zondag van het werk te rusten, maar dat „door autoriteit van de Overheid” sommige andere dagen als feestdagen onderhouden worden, namelijk de eerste en tweede kerstdag, de tweede paaschdag, de tweede pinksterdag, en in sommige plaatsen de nieuwjaarsdag en de hemelvaartsdag. Wij vernemen zelfs dat in sommige steden door den wil der overheid nog meer feestdagen werden onderhouden. De kerk schikt zich ook in dezen naar haren wil, en beveelt dat er op die dagen gepreekt zal worden „om den onnutten en de schadelijken lediggank in een heilige en de profytelyke oeffeninge” te veranderen. Zoo

weinig was men echter met dit streven van de overheid tevreden, dat op de volgende nationale synode te Middelburg in 1581 besloten wordt, er bij de overheid op aan te dringen, dat de tweede feestdag als geboden vierdagen worde afgeschaft en alleen de zondag, de kerstdag en de hemelvaartsdag als zoodanig zullen blijven gelden. De nationale synode van 's-Gravenhage van 1586 drukt hetzelfde spoor. Zelfs gaat zij nog een stap verder. Zij verplicht de kerken uitsluitend tot het onderhouden van den zondag, kerstdag, paschen en pinksteren, en erkent dus als regel slechts één vierdag in de week, namelijk den kerstdag, en noemt verder als dagen, die, naar het bevel der overheid, verder als feestdagen worden beschouwd en waarop door de predikanten naar den wensch der synode moet worden gepredikt, slechts die op, welke gehouden worden „tot gedagtenisse der weldaden Christi (als de besnydenisse Christi ende hemelvaartsdag)”. Men negeert dus den nieuwjaarsdag en legt voor dien dag geene prediking op.

Maar de geest der overheid was en bleef een andere. Het best leert men dien kennen uit de kerkelijke wetten door politieken en kerkelijken ontworpen te 's-Gravenhage in 1591. Daarin worden, afgezien van den zondag, als ordinaris feestdagen beschouwd: de nieuwjaarsdag, de dag na paschen, de hemelvaartsdag, de dag na pinksteren, de eerste en de tweede kerstdag. De utrechtsche kerkorde van 1612, die geheel onder den invloed der overheid tot stand kwam, voegt daaraan nog den voormiddag van goeden vrijdag toe. In de utrechtsche plakaten wordt herhaaldelijk bevolen dien tijd van dien dag als zondag te vieren. En hoezeer de dordtsche synode van 1618 en 1619 onder den invloed der overheid stond, wordt niet het minst hierdoor bewezen, dat zij, in tegenstelling met zooveel vroegere kerkelijke uitspraken, de kerken verplicht de beide kerstdagen, den tweeden paasch- en pinksterdag te vieren, terwijl zij er bovendien op aandringt, dat de predikanten dáár, waar de dag van de besnydenis en de hemelvaart van Jezus nog niet worden gevierd, zich zullen beijveren de overheid hiertoe te brengen. Principieel verdedigt men dit echter niet. Men wenscht dit algemeen te zien, omdat dit nu eenmaal in de meeste steden en provincies van Nederland gebruikelijk is. Het is dan ook begrijpelijk dat de gereformeerde kerken in Nederland van dezen tijd, nu zij vrij zijn van den druk der overheid, dit artikel der dordtsche kerkorde hebben gewijzigd en het thans aldus lezen: „De gemeenten zullen onderhouden, benevens den zondag, ook den kerstdag, paschen, pinksteren en hemelvaartsdag. De onderhouding der tweede feestdagen wordt in de vrijheid der Kerken gelaten”. Alleen dient te worden opgemerkt, dat de tegenwoordige gereformeerde kerken daarbij, in tegenstelling met die van vroeger, den hemelvaartsdag op één lijn stellen met den kerst-, paasch- en pinksterdag.

Reeds in „de ordonnantie van de Policie dezer landen” van 7 Octo-

ber 1531 had Karel V, als heer der Nederlanden, de loochening en de blasphemie van God, de maagd Maria of de heiligen, verboden. Wie dit kwaad meer uit onbedachtzaamheid bedreef, werd gestraft met gevangenschap van een maand, op water en brood, terwijl dengeen, die deze zonde had gedaan „met eenen quaden en fellen moede en herte”, bovendien in het openbaar de tong werd doorpriemd „sonder gratie, respyt ofte verdragh”. Tal van steden gingen met hare keuren en ordonnanties straks in hetzelfde spoor. Doch ook de verschillende staten bleven in dit opzicht niet achter. Die van Holland en Utrecht stonden ook hier aan de spits.

Eerstgenoemden gaven den 3^{en} Juli en den 10^{en} September 1653, den 29^{en} Juli 1654, den 3^{en} Mei 1655 en den 31^{en} Juli 1656 resoluties, die geheel of ten deele op het vloeken, zweren, lasteren en het menigvuldig misbruiken van Gods naam betrekking hadden. In één opzicht is vooral de resolutie van 31 Juli 1656 van belang. De staten toch spreken daarin als hun gevoelen uit dat niet in de eerste plaats bevelen van de overheid in staat zijn om dit kwaad met goed gevolg te bestrijden. „Dezelve exorbitante zonde kan niet zoo bekwaamelijk en kragtelijk door politieque Decreeten, Placcaten en Ordonnantien als wel door de kragt van goede onderrigtingen en vermaaningen geweert en voorgekomen worden”. Zelfs gaan de staten nog een stap verder. Zij verklaren namelijk dat ter voorkoming der kleinachting, die men voor politieke bevelen zou hebben, indien de behoorlijke uitvoering alles te wenschen liet „de principaale voorzorge jeegens de voorsz. exorbitante zonde aan goede officien van Bedienaaren des Heiligen Evangelii gerecommandeert en aanbevoelen word gelaaten”. En dan volgt voorzichtig, omdat de staten zeer goed wisten, dat toch zonder de hulp van de magistraten weinig van de uitvoering hunner besluiten zou terecht komen en deze maar al te zeer ontbrak, „dat de Magistraaten in de respectieve Steeden ook verzogt en gelast worden, de voorgeroerde officien, zooveel in haar is, met alle doelijke efficacite na de constitutie van dezelve Steeden respectivelijk ten besten te secondeeren”. Behalve de genoemde resoluties gaven de staten er nog ééne den 17^{en} December 1659, die bovendien ook tegen andere zonden was gekeerd. Maar daarmede niet tevreden bevestigden zich den 21^{en} Mei 1694 de plakkaaten, ordonnanties en resoluties, vroeger op dit punt gegeven. Ja, nog den 10^{en} Januari 1709 komt er van hen een nieuw plakkaat, naar aanleiding van de vele klachten omtrent het lichtvaardig vloeken, zweren en profaneeren van Gods naam en sacramenten op straten en wegen, in huizen en gezelschappen, waarbij zij, die dit kwaad bedrijven, de eerste maal met zes, de tweede maal met twaalf gulden worden beboet, en zoo dit voor de derde maal gebeurt, met arbitrale correctie worden gestraft. Nog den 8^{en} April 1777 bevestigde het hof van Holland dit plakkaat, omdat in Den Haag het vloeken, lichtvaardig zweren en misbruiken van Gods naam in het openbaar zoo-

danig was toegenomen dat „deswegens Gods rechtvaardige toorn te dugten is”.

Wat Zeeland betreft verbieden de staten in een „Nader ampliatio van het Placaet van Policie” van 24 Januari 1673 het in het openbaar lasteren en met opzet bespotten van Gods naam, Zijne heilige godsdiensten en instellingen, op straffe van het doorstoken worden van de tong met een gloeienden priem of andere lichamelijke kastijding. Het misbruik van Gods naam en sacramenten of vloeken of execratie, meer uit onbedachtzaamheid, wordt gestraft met zes gulden boete.

In Utrecht vinden wij dit kwaad verschillende malen van overheidswege bestreden. De vroedschap verbood de blasphemie in 1550, en strafte hem of haar, die voor de eerste maal haar verbod overtrad, met gevangenis en boete; wanneer dit voor de tweede maal geschiedde, met kaak en geeseling; voor de derde maal met geeseling, doorpriemen van de tong, beide op het schavot, en met verbanning. In 1592 vernieuwen de staten van Utrecht dit verbod voor de geheele provincie met de verandering van „de maagd Maria of de heiligen” in „de Heilige Schrift”, natuurlijk een gevolg der veldwinnende reformatie. De vroedschap aldaar geeft den 25^{en} Augustus 1609 weder eene ordonnantie tegen het vloeken en zweren, waarin het vooral gaat tegen het vloeken van „sakkendragers, turfrulsters, houtschilders, arbeiders, schippers en voerlieden”. Den 21^{en} Juni 1653 wordt deze ordonnantie gevolgd door een plakkaat, dat al dat lichtvaardig zweren of vloeken „bij God”, „zoo waarachtig als God leeft”, „bij Gods woorden”, „bij Gods sacramenten”, „bij Jezus”, „bij mijne ziel”, „de duivel haal mij” en dergelijke, strafwaardig verklaart ¹⁾. De boete bedraagt zes gulden. Dit plakkaat werd door dat van 2 Februari 1672 en dat van 25 April 1676 aangevuld. Intusschen waren tot driemaal toe in Utrecht ook gecombineerde plakaten en publicaties tegen de ontheiliging van den zondag, en het vloeken en zweren uitgegeven. Ten eerste den 21^{en} November 1620, voorts den 4^{en} October 1723 en eindelijk den 25^{en} Juli 1752. In laatstgenoemde publicatie worden schippers, voerlieden, bierdragers, sakkendragers, turfrulsters, houtschilders, grommers, arbeiders aan stadswerken, kleppers en dienaars van de justitie en alle anderen die in stadsdienst zijn, bedreigd met cassatie of suspensie uit den dienst, zoo zij vloeken. De gewone straf is drie gulden boete en in geval van recidive dubbele boete of arbitrale correctie. In Gelderland treffen wij twee plakaten aan „tegen het violeren van den sabbath”, waarin ook het lichtvaardig en moedwillig misbruiken van Gods naam, evenals het lasterlijk en lichtzinnig vloeken wordt gestraft. Die plakaten zijn van 23 December 1718

---

¹⁾ Een keur met dergelijken inhoud vond ik vanwege de vroedschap te Abbenkerk in 1675 uitgegeven.

en van 1 November 1731. De straf is bepaald op zes gulden en bij niet-betaling of recidive het dubbele.

Gedeputeerde staten van Friesland gaven den 10^{en} Augustus 1667 en den 29^{en} April 1699 hetzelfde plakkaat tegen dit kwaad. Zij kwamen daarin op tegen het lichtvaardig gebruiken van den naam des Heeren, het roekeloos zweren en het toezenden aan de naasten van groote, gruwelijke en afgrijselijke vervloekingen. Naast onbedachtzaamheid was hierbij ook boosaardigheid in het spel. Om de menschen van het een en van het ander af te brengen, zoowel als tot bewaring van Gods eer en tot welstand der samenleving, stelden zij op de overtreding eene boete van zes carolusguldens en bij herhaling de straf der arbitrale correctie. Met de uitvaardiging van het plakkaat van 10 Augustus 1667 hielden zich de gedeputeerde staten aan de belofte, die zij in dezen aan de gedeputeerden der harlingsche synode in hunne vergadering van 22 Februari 1667 hadden gedaan.

Hoewel op den gedurigen aandrang der kerk dat de zonde van het vloeken en zweren, en de lastering van den naam Gods met ijver geweerd en gestraft mochten worden, herhaaldelijk door de ridderschap en de steden van *Overijssel* werd geantwoord dat daarin reeds was voorzien, werd eindelijk den 21^{en} Maart 1689 besloten, dat een plakkaat zou worden gemaakt tegen het vloeken en zweren, maar tevens tegen de ontheiliging van den zondag. Dit plakkaat verscheen 15 Mei 1690. Het was gericht tegen de godslasteraars, die door blasphemie de hooge majesteit Gods kwetsen ; tegen hen, die een ander met scheldwoorden bejegenen en daarbij den naam Gods of Zijne heilige Woorden en Sacramenten misbruiken, of hem naar den duivel wenschen ; en ook tegen degenen, die iemand uitschelden voor een dief, booswicht, schelm, moordenaar of iets dergelijks. Bij dit ééne plakkaat is het echter gebleven.

Ook de vorsten van Oranje gaven herhaalde malen plakkaaten en besluiten tegen dit kwaad in het leger uit. Vóór hen had Leicester in de „Krijghs-Ordonnantiën en de Rechten” van 1586 zich er reeds tegen gekeerd, hoewel de straffen, door hem er op gesteld, niet zwaar waren, namelijk boete, vijf dagen gevangenschap en ontslag uit den dienst. In den „Articulbrief ofte ordonnantie op de discipline militaire” van 1590 kwamen onder artikel 1 zeer strenge strafbepalingen voor op het uiten van vloeken en van godslasteringen. Maar Frederik Hendrik geeft op 19 Juli 1642 een speciaal plakkaat uit tegen de vloekers en Godslasteraars in het leger, dat met zwaarder straffen dreigt. Den officieren, die zich aan dit kwaad schuldig maken, wordt, als het de eerste keer is, een maand soldij ingehouden, bij den tweeden keer worden zij, zoolang als het den prins goed docht, uit hun ambt ontzet. De mindere militairen worden, in geval van overtreding, de eerste maal aan een paal tentoongesteld en twee dagen op brood en water gezet ; bij recidive wordt hun tong met een gloeienden priem doorboord, daarna worden zij verbannen. Prins

Willem III hernieuwt bij order van 24 Juli 1673 het plakkaat van 19 Juli 1642. Gelukkig werd in den artikelbrief van 1705, die eene herziene en vermeerderde uitgave van dien van 1590 was, het onderscheid, dat in beide plakkatens had bestaan tusschen de straf voor officieren en minderen opgeheven. Den 20^{en} Augustus 1681 geeft hij aan het land van Cuyk en Grave een extra-verbod tegen het vloeken en zweren, en nog den 13^{en} October 1696 verschijnt er van hem aan de stad en baronnie van IJsselstein een publicatie, waarbij op het schandelijk ontheiligen en misbruiken van Gods naam door lasteren, vloeken en zweren eene boete van twaalf gulden, en bij recidive van vier en twintig gulden wordt gesteld.

Zoals echter de toepassing van de plakkatens en ordonnanties op de zondagsheiliging veel te wenschen overliet, hield men ook over het algemeen weinig streng de hand aan de toepassing van die op de blasphemie. Zelfs werden de lijfstraffen, daarop gesteld, gedurende de geheele achttiende eeuw niet meer opgelegd. En indien deze of gene een geldboete of gevangenisstraf kreeg, dan was het in den regel nog alleen voor *opzettelijke* en *voorbedachte* schending van Gods majesteit en misbruik van Zijn naam en Woord. Zelfs werden op het einde der achttiende eeuw de strenge straffen uit den artikelbrief van 1705 verwijderd.

Ook tegen nog andere verkeerde invloeden poogde de overheid het volksleven te beschermen. Reeds onder Philips II was er op 26 Januari 1559 een plakkaat verschenen waarbij kamerspelen, bate-menten, liedekens, comedien, refereynen, baladen en dergelijke verboden werden, omdat daarin niet zelden de godsdienst in een kwaad daglicht geplaatst en de geestelijken bespot werden. Tevens werd bepaald dat spelen „van Sinne of Moraliteyt, of andere dingen, die gedaen otte gespeelt worden ter eeren Godts of van synen Heyligen ofte tot vermakinge ende eerlycke recreatie van den Volcke”, alleen mochten plaats hebben, met toestemming van den pastoor, den officier of de wet der gemeente, waar men ze wilde opvoeren. Prins Maurits treedt eenigermate in dit spoor, door als gouverneur en kapitein-generaal en admiraal, met den president en raden over Holland, Zeeland en Friesland den 9^{en} Augustus 1587 een plakkaat uit te vaardigen, waarin in Den Haag onvoorwaardelijk alle publieke spelen „van Rhetorica, hetzij van Sinnen, Esbatementen (tooneelvoorstellingen) of andere, hoe men die soude mogen noemen” worden verboden. Zonder acht te slaan op eenige verontschuldiging zullen de overtreders „arbitrallycken” worden „gecorrigeert”. Dit plakkaat wordt gemotiveerd met de overweging dat door de groote zonden de toorn Gods over het land wordt ontstoken, zoodat plagen over het volk komen. Echter schijnen om Den Haag op het platteland deze rethorykspelen een grooten omvang te hebben aangenomen of wellicht juist door het haagsch verbod in omvang te zijn toegenomen. Althans den 15^{en} Juni 1606 geven de staten eene

resolutie, waarbij de baljuws van Wassenaar, Monster, Naaldwijk worden aangeschreven te zorgen dat dáár geen spelen, vertooningen nog „andere huichelarijen” door rederijkers of andere personen worden gedaan. Nog eens wordt bij plakkaat van 31 Juli 1619 den baljuw van Monster, Loosduinen en Wateringen door het hof van Holland bevolen in zijne jurisdictie de spelen der rederijkers te verhinderen. Maar daarmede niet tevreden, hebben de staten van Holland bij de resoluties van 14 December 1654 en van 31 Juli 1656 zich weder tegen de comedies, dansscholen en danserijen verzet; in die van 17 December 1659, die gericht was tegen de stoutigheid der papisten, het vloeken, zweren, overspel en bloedschanden, werd ook te velde getrokken tegen de comedies en schouwspelen, benevens de lichtvaardige danserijen, en de resolutie van 31 Juli 1656 bevestigd; in die van 31 Juli 1677 werd opnieuw, op verzoek der Zuid- en Noordhollandsche synoden, die het onnoodig achtten om nog eens uit te weiden over den oorsprong en den vuilen aard en schadelijke gevolgen der hedendaagsche comedies, als uit het heidendom voortgekomen, besloten den gecommiteerden raden in beide provinciën te gelasten alle comedies ten plattelande vertooningen, schouwspelen en dergelijke te verbieden „alles bij provisie en soo lange de voorschreeve Comedien, Vertooningen en Schouwspeelen in de Steden deezer Provinciën niet gepermitteert en toegelaaten worden”. In Holland werden dus toen nergens dergelijke opvoeringen geduld. Ten minste door de staten niet. Toch liet men plaatselijk maar al te veel deze voor het volk zoozeer aantrekkelijke amusemen ten toe.

Ook tegen andere soorten van spelen keerden zich de staten van Holland en West-Friesland. Zoo werd bij plakkaat van 24 September 1652 verboden „Treck-, Lot- of Rijffel-Kramen” op te slaan, zooals men dit op groote schaal op kermessen, paarden- of vrije jaarmarkten placht te doen. Eenvoudige, en vooral onvermogene ingezetenen werden daardoor uitgelokt, om hunne geringe middelen, die zij zóó noodig hebben voor het onderhoud van vrouw en kinderen, te verkwisten, waardoor zij menigwerf tot den bedelstaf geraakten. Op grond van dit motief besloten de staten de kramen voortaan met al wat er zich in bevond, verbeurd te verklaren, en den kramers eene boete op te leggen van vijfhonderd pond; de spelers te straffen met verbeurte „van haerluyder opperste Kleedt” en een boete van vijftig ponden. Het was dus een zeer streng plakkaat. Het hof van Holland gaf den 4^{en} Januari 1763 eene publicatie tegen de dobbelspelen, inzonderheid tegen het spel Trente-un. Daarin wordt gezegd, dat niettegenstaande de vele plakaten tegen dobbelspelen en andere ongeoorloofde spelen, in de provincie Holland, en vooral in Den Haag, het dobbelen zeer is toegenomen, en dat inzonderheid met spelen als Passedix (een dobbelspel), Pharaon en andere, maar vooral met het onlangs ingevoerde Trente-un-spel het geval is. Dagelijks werden deze spelen niet alleen in herbergen, kottiehuizen en op andere openbare

plaatsen gespeeld, maar ook in de particuliere woningen, en zelfs in het publiek op zondagen en andere openbare bededagen. Grootegeldsommen werden daarbij verloren; allerlei menschen er door van hunne noodzakelijke bezigheden afgetrokken; vele ingezetenen, ook kinderen van fatsoenlijken huize, geruïneerd, in één woord het algemeen belang werd er zeer mede geschaad. Daarom verbiedt het plakkaat deze spelen onvoorwaardelijk, zoowel in als buitenshuis. Ernstig zijn de straffen, die den overtreders worden opgelegd. De bewoners van de huizen, waarin wordt gespeeld, betalen den eersten keer een boete van duizend, den tweeden keer van twee duizend gulden; de spelers de eerste maal vijfhonderd, de tweede maal duizend gulden. Deze boeten worden alle verdubbeld, als het kwaad op zondag of andere openbare bededagen geschiedt. Wordt men voor den derden keer betrapt, dan zal, zonder eenige conniventie, worden geprocedeerd, ten opzichte van de herbergen, koffiehuisen en andere publieke plaatsen, tot sluiting der neringen, zelfs tot uitroeiing daarvan, en ten opzichte van de particuliere woningen tegen de bewoners, en in 't algemeen tegen de spelers en verdere deelnemers, „tot alzulke correctiën en straffen, als bevonden zullen worden, naar de merites en gelegenheid der zaken te behooren”. Men ziet — ook dit plakkaat was streng.

Zelfs de kermissen zelf werden niet geheel en al buiten de bemoeienis der overheid gelaten. Nog den 2^{en} Mei 1777 verscheen er eene resolutie van de staten-generaal, waarbij in het land van Overmaze, naar aanleiding van de vechtpartijen en dergelijke ongeregeldeheden, die dáár op kermissen en feestdagen voorvielen, de kermissen werden verboden behalve op den eersten zondag na den 11^{en} November jaarlijks. De algemeene kermis zou dan niet langer dan drie dagen mogen duren.

Voor al echter waren de staten er op uit om contrôle uit te oefenen op de literatuur en te zorgen dat de gereformeerde godsdienst geene schade leed door het uitgeven van boeken, waarin deze werd aangetast. Zelfs gingen zij in dezen in dien zin preventief te werk, dat geen gereformeerde een boek over den godsdienst mocht schrijven en uitgeven, voordat het door de predikanten van zijn classis of de particuliere synode of de hoogleeraren in de theologie was goedgekeurd. Bij resolutie van 9 April 1675 voerden de staten van Holland het hierop betrekking hebbende artikel 55 van de dordtsche kerkorde uit. In geval de professoren beslisten, moest toch de classis, waarin de schrijver zich bevond, in de zaak gekend worden. Overleg tusschen de professoren en de classis was dan gewenscht, om zooveel mogelijk een eenparig advies te krijgen. Hadden de visitatoren, door de classes voor de boeken-contrôle benoemd, bezwaar tegen de uitgave van eenig geschrift, dan moesten zij met den schrijver over de kwestieuze punten van gedachten wisselen. Konden zij het met elkander niet eens worden, dan werd de classis in de kwestie gemoeid. Deze besliste dan met meerderheid van stemmen of de approbatie kon

worden verleend. De minderheid kon steeds appelleeren op de synode. Tot zoolang werd het boek ingehouden. Geen geschrift mag indruischen tegen de leer, die in Gods Woord en de formulieren, namelijk den catechismus, de confessie en de dordtsche canones vervat is. Deze resolutie nu werd verscherpt bij plakkaat van 21 November 1715.

Die verscherping bestond allereerst hierin dat geene theologische professoren en regenten van de collegiën te Leiden aldaar boeken of geschriften over den godsdienst mochten laten drukken of uitgeven, tenzij op het titelblad hun naam en professie werd vermeld, en ten tweede hierin dat niemand anders dergelijke boeken of geschriften mocht laten drukken of uitgeven, tenzij achter het titelblad vermeld stond, dat zij door de professoren of de classis waren goedgekeurd. Daarbij moest uitdrukkelijk de classis worden genoemd, die de goedkeuring had verleend, ja zelfs de dag, waarop dit, hetzij van hare zijde hetzij van die der professoren, had plaats gehad. De boeken of geschriften, die aan deze voorwaarden niet voldeden, werden geacht niet uit den boezem der gereformeerde kerk in de provincie te zijn voortgekomen, al waren zij ook geschreven of uitgegeven door iemand die gereformeerd was.

Dit plakkaat nu werd den 4^{en} Augustus 1761 vernieuwd en verscherpt, in zooverre er nu eene poenale sanctie op werd gesteld. Men had zich namelijk niet veel gestoord aan de bedreiging in het vorige plakkaat, dat een boek, hetwelk werd uitgegeven, ofschoon het niet was goedgekeurd, niet geacht kon worden uit den boezem der gereformeerde kerk te zijn voortgekomen. Dit was vooral het geval geweest met gereformeerden, die, als ijveraars voor de leer, op heftige wijze opkwamen tegen vermeende afwijkingen daarvan en voor de uitgave van hun geschriften geen permissie vroegen. Hunne volgelingen wisten toch wèl dat zij goed waren, al ontbrak de kerkelijke sanctie.

Zulk een geval had zich onder andere voorgedaan met den gereformeerden predikant Holtius. Deze was scherp opgetreden tegen de theologische faculteit te Leiden, en vooral tegen professor Van den Honert, naar aanleiding van een advies door haar gegeven over een geschil in de kerk van Zwolle. Vooral had zijn geschrift „Examen tot het ontwerp van Tolerantie om de Leere in de Dordrechtsche Synode vastgesteld, met de veroordeelde Leere der Remonstranten te vereenigen”, en inzonderheid de voorrede er van, de ontstemming dier faculteit en der staten opgewekt. En het is eigenaardig en een opmerkelijk teeken van den geest der 18e eeuw, althans van het tweede gedeelte er van, dat de staten nu den raadpensionaris verzoeken, Ds. Holtius hunne verontwaardiging kenbaar te maken, over het door hem verwekken van twisten, die niet te rijmen zijn „met de principes van liefde, vrede, eendragt en zagtmoedigheid, die in Gods Woord met soo veel nadruk werden aanbevolen en vooral bij de Leeraars dienden te worden in het oog gehouden en

nagekoomen". Zelfs verbieden zij hem weer iets uit te geven of te doen uitgeven zonder speciale goedkeuring van de staten.

Doch daarbij blijft het niet. In het algemeen wordt het vroegere plakkaat van 1715 verscherpt. Voortaan zal de uitgave van een boek of geschrift, waarbij niet aan de eischen van dat plakkaat is voldaan, gestraft worden met een geldboete van duizend carolusgulden. Zoo-wel de auteur als de uitgever, de verspreider als de drukker zullen deze moeten betalen. Deze straf wordt ook aan deze personen opgelegd, wanneer de schrijver iemand was, die niet den gereformeerden godsdienst belijdt en zijn boek zonder zijn naam en professie is uitgegeven. Ja, het plakkaat gaat zelfs zoover, dat het den invoer van soortgelijke boeken of geschriften in Holland uit andere provinciën of de generaliteitslanden op straffe van driehonderd carolusgulden voor elk exemplaar verbiedt. In zooverre is het echter vooral van gewicht, dat er uit blijkt hoe anders dan vroeger de boeken-contrôle was gaan werken. Toen trad de zuiverheid van de leer op den voorgrond, thans het belang van de rust in den staat. Niet de theologen geven nu den toon aan, maar de hoogmogenden gebruiken de boeken-contrôle voor hun politiek. In dit opzicht spreekt er een andere geest uit het plakkaat van 4 Augustus 1761 dan uit dat van 9 April 1675.

Wat nu het verbod van de uitgave van bepaalde boeken betreft, vinden wij reeds eene resolutie van 11 Februari 1583, waarin bevolen wordt alle exemplaren van de „Preuve van de Nederlandsche Catechismus" van Coornhert te stellen in handen van den haarlemschen magistraat. Middelerwijl zou eene commissie, bestaande uit twee professoren in de theologie en een predikant, een onderzoek instellen omtrent de punten, waarin het in strijd was met de Heilige Schrift. Bij resolutie van 25 Augustus 1598 worden enkele boeken „onzuiver van de Heresie van Arrianen en Zamosetanen", die hier te lande uit Schotland waren geïmporteerd, verboden; den 22^{en} September 1611 wordt ingetrokken het boekje van Cornelis van Hil, getiteld: „Provisioneele ontdekking eeniger misslagen"; den 8^{en} Maart 1618 het boekje: „Vraag al", als zijnde „schandaleus en seditieus"; in 1633 wordt de uitgave verboden van het „Kort Begrip der Christelijke Religie voor Kinderen en Eenvoudigen ingestelt", uitgegeven te Amsterdam; den 2^{en} September 1638 treft hetzelfde lot het geschrift van Philippus Ludovicus, predikant te Maastricht, getiteld: „Kort vertooch van de uytkomsten, en de laatste discoursen en woorden ghepasseert ende gevallen tusschen de Predicanten van de Gereformeerde Kercke tot Maestricht, ende de Conspirateurs van 't grouwelyck verraet tegens de selve Stadt".

Voor al de sociniaansche literatuur was het voorwerp van de bestrijding door de overheid. Waren ten gevolge eener resolutie van de algemeene staten van 1639 tegen het socinianisme reeds verschillende boeken op verscheidene plaatsen opgezocht en vernietigd,

den 22^{en} Maart 1651 verboden de staten van Zeeland het inbrengen, drukken, koopen en verkoopen van sociniaansche en dergelijke kettersche boeken „so in het Latijn bij Socinum en andere Sociniaensche Geesten geschreven, als oock in Onse Nederlandtsche Tale overgeset, streckende tot verderf en verleydinge van de eenvoudige en onvaste Menschen, die noch teere en ongeoeffende sinnen hebbende, de subtile en opgepronckte redenen der Menschelycke wijsheid niet kunnen tegenstaen of nederleggen”, en den 17^{en} Juli 1651 kwam er een nieuw besluit van de staten-generaal, met de bedreiging dat zij „behoordelijke placcaten tegen alle grove zonden, ergerlijke boeken en sociniaansche geschriften zouden doen emanieren”. Een paar jaar later, nadat een sterke aandrang van de zijde der kerk tot ingrijpen was gekomen, zetten althans de staten van Holland en West-Friesland de bedreiging om in eene resolutie met een poenale sanctie. Dit gebeurde 19 September 1653. Wie voor de eerste maal een sociniaansch geschrift drukte, mocht zijn nering niet langer uitoefenen en moest drieduizend gulden boete betalen; de verkooper werd tot betaling van eene boete van duizend gulden verplicht. Wanneer men het voor de tweede maal deed, werd men verbannen. Bovendien moesten drukkers en verkoopers binnen drie dagen alle gedrukte of geschreven exemplaren dier boeken bij den magistraat hunner woonplaats inleveren; wanneer zij verdacht werden, exemplaren onder zich te hebben, moesten zij voor den magistraat den zuiveringseed afleggen. Deden zij dit niet, dan werd hun voor de eerste maal eene boete van honderd gulden opgelegd, en verloren zij, bij herhaling, het recht tot uitoefening van hunne nering.

Den 14^{en} December 1654 verscheen eene resolutie van de staten van Holland, houdende ordre om het plakkaat van 19 September 1653 tegen den aanwas der sociniaansche secte binnen deze landen „mitsgaders het divulgeeren van hare boeken en geschriften, strictelijk te executeeren”.

Deze strenge straffen bleken echter ook hier geen doeltreffend middel tot wegneming van het kwaad te zijn. Den 10^{en} Februari 1656 en 30^{en} December 1659 vernieuwden ten minste de algemeene staten, ook nu op aandrang der kerk, de vroegere plakkaaten tegen dergelijke literatuur.

Den 20^{en} Maart 1660 vaardigden de staten van Zeeland weder een plakkaat uit tegen het „drukken, verkoopen en uytstroyen van alle Sociniaensche Schriften en Godslasterlycke Boecken”. Tevens werden vóór en na speciale boeken op den index geplaatst. Den 26^{en} November 1655 was het werk „Prae-adamitae sive exercitatio” verboden, als „inhoudende grouwelycke en lasterlycke opinien directelyck strijdende tegens Godts heylige Woordt, ende de ware Gereformeerde Christelycke Religie”.

Den 19^{en} Juli 1674 vaardigde het hof van Holland, op grond der resolutie van den 13^{en} Juli een plakkaat uit tegen boeken als

„de Leviathan” van Hobbes ¹⁾, de „Bibliotheca Fratrum Polonorum quos Unitarios vocant, instructa operibus Fausti Socini, J. Crellii enz.”, eene verzameling van geschriften van sociniaansche schrijvers, uitgegeven te Amsterdam van 1656—1692; de „Philosophia Sanctae Scripturae Interpres” van L. Meyer, uitgegeven te Amsterdam in 1666 ²⁾, onder den plaatsnaam „Eleutheropolis” en de „Tractatus Theologico Politicus (van Spinoza), continens dissertationes aliquot, quibus ostenditur libertatem philosophandi non tantum salva pietate et reipublicae pace posse concedi, sed eandem nisi cum pace reipublicae ipsaque pietate tolli non posse”. Hamburgi, Apud Künrath 1670. De plaats en de naam van den uitgever waren verzonnen. In werkelijkheid was het te Amsterdam uitgegeven door Jan Rienerts. Opnieuw werd hier bedreigd met de straffen, die in het plakkaat van 19 September 1653 waren vermeld. Wat Spinoza betreft, kwam er den 25^{en} Juni 1678 nog een plakkaat, waarbij zijne „Opera Posthuma” verboden werden van wege de „seer veele prophane blasphemiën en de Atheïstische stellingen, daerdoor niet alleen den eenvoudigen Leser van de eenige en waerachtige wegh der saligheyt soude kunnen worden afgeleyt, maar oock de Leere van de Menschwerdinge en Opstandinge Christi, ende sulcks verscheyde seer essentiele Articulen van het Algemeyne Christelycke Geloof, werden gelabefacteert, ende voorts bij den Autheur weghgenomen ende gevilipendeert de authorityt van de Miraculen” enz. Voortdurend richt zich de overheid inzonderheid, op sterken aandrang der kerk, tegen Spinoza’s filosofie en tegen de sociniaansche dwalingen in het algemeen.

Bij den aanvang der 18^e eeuw vallen echter ook geschriften van anderen aard onder de censuur. Bij plakkaat van 18 December 1706 worden de uitgave en de verkoop van de drie geschriften van den bekenden F. Leenhof, predikant te Zwolle, verboden, getiteld: „den Hemel op Aarden”, „de opheldering van den Hemel op Aarden”, en „Korte Antwoord”, op eene boete van zeshonderd gulden. Den 6^{en} Maart 1710 wordt door de staten van Zeeland het geschrift „Licht schijnende in duystere plaatsen” van Chr. Constans, als lasterende de Drieëenheid en Jezus’ Godheid, verboden, en den 16^{en} December 1718 door het hof van Holland een werkje: „Wijsgeerige twistredenering over de natuur van God”. Datzelfde gebeurt op 26 Juli 1731 met het derde deel van de „Critique desintéressée des Journaux Littéraires et des Ouvrages des Savans par une Société de gens de Lettres Juillet, Aout et Septembre 1730”, waarin een artikel voorkomt, getiteld: „Nouveaux, éclaircissement sur l’affaire de Mr. Saurin”, waarin kerkelijke personen en vergaderingen worden bespot

¹⁾ In 1667 was hiervan eene hollandsche vertaling verschenen bij J. Wagenaar te Amsterdam, getiteld: „Leviathan of van de stoffe, gedaente ende magt van de kerckelycke ende wereltlycke regeeringe.”

²⁾ In 1667 verscheen eene hollandsche vertaling: De Philosophie, d’uytlegghster der H. Schrifture. Vrijstadt 1667.

en verkeerde leeringen worden gepropageerd, en met het eerste stuk van het tweede deel van „Lettres serieuses et badines sur les ouvrages des Savans et sur d'autres Matières, de BeauMarchais” omdat het „schandaleus en strijdig met de Heiligheyt en Eygen-schappen van Godt Almaghtigh en ten uystersten gevaarlyk voor de menschelyke saamenlevinge” is. Den 26^{en} Februari 1732 verschijnt het plakkaat tegen de Hattemisten en Spinozisten, waarin ook de uitgave wordt verboden van „den Val van 's weerelds Afgod, of het geloove der Heiligen, zeegenpraalende over de Leere van eigen-geregtigheid, klaar vertoond in de nagelaate Schriften van Pontiaan van Hattem : vervattende syne verklaring over eenige voornaame Texten uit de Heilige Schrift, en andere bijzondere Stoffen, ver-strekkende alles tot volkomene vertroosting, en dus tot zaligheid van 's Menschen Ziel”, uitgegeven door Mr. Jacob Roggeveen. In dit plakkaat worden verder alle boeken en geschriften, waarin dergelijke schadelijke gevoelens worden verkondigd, verboden. Ook hier is het de overheid, gelijk wij elders zagen, niet meer zooals vroeger uitsluitend om de handhaving der leer, maar ook vooral om de binnenlandsche rust te doen. De staten geven het plakkaat „aangedaan met dien ernst en iever voor God en zijn Dienst, en voor de handhaaving der gronden van de Burgerlyke samenwooning, en van de gemeene rust en veiligheid, welke eene Christelyke hooge Overheid betaamen”. Dit plakkaat wordt den 22^{en} Mei 1733 bevestigd door de staten-generaal, die genoemd verbod uitbreiden tot alle plaatsen onder de generaliteit, en tevens onder de verboden boeken, naast dat van Roggeveen openen, het werkje van Pieter de Groot : „Wie en wat de waarheid is des Christelijken Godsdienst”. Reeds den 6^{en} Augustus 1731 hadden de staten dit geschrift provisioneel verboden ; den 11^{en} September van dat jaar was het onderzoek er van aan de theologische faculteit te Leiden opgedragen ; op bovengenoemden 22^{en} Mei 1733, werd het, na ongunstig advies dier faculteit, voor goed verboden. Dit geschiedde den 10^{en} Augustus van dit jaar ook nog met een ander boekje van dezen De Groot, getiteld : „De Regtvaardigheid uit den Geloove”. Op 6 October 1733 vaardigden burgemeesters en vroedschap van Utrecht eene publicatie uit tegen de leer van Pontiaan van Hattem, Buytendyk, Wentelaer en andere secretarissen ; den 4^{en} Juli 1745 deden de ridderschap en de steden van Overijssel hetzelfde ten aanzien van „het innige Christendom” van W. Schortinghuis, predikant te Midwolda.

Bij publicatie van 30 Juli 1762 verboden de staten van Holland het drukken en verspreiden van de „Emile ou de l'Education” van J. J. Rousseau. Op de overtreding werd eene boete gesteld van dui-zend gulden. Men achtte dit werk „ten hoogsten godloos, scandaleus, ergerlyk en profaan, en tendeerende om de onervarene jeugd van den eenigen weg ter zaligheid, zijnde het waarachtig geloof in Jezus Christus af te leiden”. In 1765 verschijnt eene resolutie van de

gedeputeerde staten van Friesland, waarbij het drukken en verspreiden verboden wordt van de „Verhandeling over de Verdraegzaamheid in het stuk van Religie, door den heer Voltaire, uit het fransch vertaald” en in Leeuwarden verschenen. Dit geschiedde omdat het boek bevatte „vele ergerlyke en aenstootelyke passagien en bewoordingen niet alleen, maer ook geschikt was tot versmadinge van den ganschen geopenbaerden godsdienst”.

Eindelijk vinden wij nog eene publicatie van de staten van Holland van 1 Mei 1773, waarin het schrijven of uitgeven van boeken en geschriften verboden wordt, die de christelyke religie in het algemeen en hare leerstukken in het bijzonder tegenspreken en bespotten. Daaruit toch zouden losbandigheid en omkeering van de goede orde van zaken kunnen voortspruiten, ja, de soevereine macht der staten zou dientengevolge kunnen worden aangetast. De daders zouden daarom met verbanning worden gestraft; de aanbrengrer kreeg duizend gulden.

Wie nagaat wat er in de tachtiger en negentiger jaren dier achttiende eeuw gebeurd is, kan zich levendig begrijpen, dat de staten, prat op hunne soevereine macht, maatregelen namen om den stroom van literatuur te breidelen, die hunne macht bedreigde en zelfs straks zou helpen vernielen. Het staatkundig belang, gepaard met dat hunner personen, is thans de groote drijfveer der boekencensuur. Ter wille der rechtzinnigheid zelve doet zij zoo goed als geen dienst meer. Dit blijkt onder anderen ook hieruit, dat, toen de staten van Holland in 1765 en de volgende jaren van plan waren boeken onder censuur te stellen, die op spotachtige wijze de gronden van den christelyken godsdienst of de Heilige Schrift alsmede de ware gereformeerde religie behandelen, dit plan werd aangehouden op grond van het verzet dat er tegen kwam, in naam van de vrijheid, en eerst later, zooals wij hierboven herinnerden, in 1773 eene publicatie in dien geest verscheen. Maar het was dan ook het laatste.

Wat de opvolging der plakkaten betreft, liet deze ten allen tijde, vooral in de grootere plaatsen, veel te wenschen over. Dáár plachten de regenten hun eigen weg te gaan en was de invloed der kerkelyke personen en colleges veel geringer dan in de kleinere gemeenten. Slechts een enkele maal, zooals de amsterdamsche magistraat in 1710, toen hij streng de uitgave en den verkoop van verschillende sociniaansche geschriften verbood, zorgden zij voor een deugdelyke uitvoering. Veelal echter lieten zij oogluikend den verkoop van door de staten verboden literatuur toe. Ook in dit opzicht werkte de vroegere staatsmachine slecht.

HOOFDSTUK XIX

De commissarissen-politiek.

Van af de synode te Dordrecht in 1578 zijn, wanneer men Drente en Zeeland uitzondert, meestal in alle provincies, jaarlijks